TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

P. Ariste

Eesti keele foneetika

Õpik Ajaloo-Keeleteaduskonna keeleosakondade üliõpilastele

TARTU 1968

Kliöp. P. Oleskile
autorilt.

A-29421

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL
Soome-ugri keelte kateeder

P. Ariste

EESTI KEELE FONEETIKA

Õpik Ajaloo-Keeleteaduskonna
keeleosakondade üliõpilastele

Kolmas trükk

Tartu 1968

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

I. SISSEJUHATUS.

1. 1. Inimeste keel on ikka olnud häälikuline. Häälikuline keel on inimkonna ajaloos üks neid jõude, mis on aidanud inimestel eralduda loomariigist, ühineda ühiskondadeks, arendada oma mõtlemist ja organiseerida ühiskondlikku tootmist. Keel on terviklik signaalide süsteem, mis koosneb sõnavarast, grammatikast ja häälikulisest ehitusest. Ühtki mainitud osa ei saa keelest kõrvaldada, vastasel korral kaotaks keel oma spetsiifika ning lakkaks olemast keel.

1.2. Keele häälikulist ehitust käsitleb f o n e e t i k a . Sõna foneetika on tuletatud kreekakeelsest sõnast p h o n e t i k o s 'häälikuline', mis on omakorda tuletatud sõnast p h o n e 'häälik, heli'. Foneetika on teadus, mis uurib inimkõne üksusi artikulatoorsest, akustilisest ja pertseptiivsest aspektist. Keeleteadusega on foneetika ühenduses fonoloogia kaudu. Foneetikat on peetud füüsika, füsioloogia, pataoloogia, psühholoogia jne. abiteaduseks.

1. 3. F ü ü s i k a abiteaduseks on foneetikat peetud seepärast, et niihästi foneetika kui ka füüsika käsitlevad akustikat. Inimhääl moodustab ühe osa kõigist neist helidest,

mida kuuleme. Kõne on ju rida füüsikalisi liikumisi. Hääli-kuid või nende osi võib uurida artikuleerimisel saadud häälelainetena, füüsikalise nähtusena.

1. 4. F ü s i o l o o g i a t huvitab see, kuidas hääli-kuid moodustatakse ja kuidas kõrv suudab kinni püüda seda, mis on moodustatud, sest füsioloog uurib üldse inimorganismi igasugust normaalset tegevust. Spetsiifilised närviimpulsid põhjustavad häältdamisorganite liikumist, mis tekitab häälelaineid. Häälelained mõjustavad omakorda kõrva, kus nad muundatakse närviimpulssideks, mis kanduvad ajju. Asjaomases ajutsentrumis tajutakse neid hääliksignaalidena.

1. 5. A r s t i t e a d u s e piiridesse kuuluvad häältdus- ja kuuldeorganite vead, s.o. nina, kurgu, suu ja kõrva mitmesugused sünnipärased vead või nende haigused ning funktsionaalsed häired. Seda osa foneetikast, mis huvitab ka arsti, kutsutakse kliiniliseks foneetikaks, sest vastavad vaatlused ja ravi toimuvad kõigepealt just kliinikus.

1. 6. P s ü h h o l o o g i a l e ja foneetikale on ühiseks käsitlusalaks kõne, üksikute häälikute või helide tajumine. Kõnet tajume meeltega. Psühholoogia seletab niisiis, kuidas meeled tajuvad häältdamist ja kuidas meie seda omastame. Keel on inimeste suhtlemisvahendiks. Kõneakt on kommunikatiivseks nähtuseks. Foneetik peab vaatlema häälikuid ka

sotsiaalselt efektiivsete signaalidena, mida võib kuulda ja eristada. Seejuures peab ta arvestama kõne tajumise spetsiifikat, peab jälgima kõnet psühhilisest, auditiivsest aspektist. Eriti tihe side on foneetikal eksperimentaalse psühholoogiaga.

1. 7. Praegu ei öelda enam, et foneetika on ülalnimetatud teaduste abiteaduseks, öeldakse vaid, et foneetikal on otseseid kokkupuuteid mainitud teadustega ning et foneetika kasutab nende teaduste meetodeid ja tulemusi. Ja vastupidi: mainitud teadused vajavad foneetika meetodeid ja tulemusi. Peale nimetatud alade on foneetika vältimatu veel mujalgi teaduses ja praktikas. Kõigepealt nimetatagu k õ n e t e h n i k a t ja l a u l u õ p e t u s t. Kõnetehnika õpetaja peab teadma, kuidas moodustub vastava keele häälikusüsteem ja kuidas vältida patoloogilisi ja funktsionaalseid häälduslikult käsitleda, peab ta põhjalikult tundma häälikute füsioloogilist ning akustilist külge ja sedagi, mis ühes keeles on hääldusliku lubatud, mis mitte. K u r t t u m m a d e õpetamine ei saa foneetikat seepärast hüljata, et tema aabitsaks on just häälikute moodustamise õpetus. K e e l e t e a d l a s e l e ja k e e l e õ p e t a j a l e ei paku foneetika mitte üksnes selle kohta valgust, kuidas häälikuid moodustatakse või

kuidas neid tajutakse, vaid foneetika abil saavad talle selgeks mitmesugused nähtused ja arengud keeleelus. Häälikute arenemine on eri keeltes olnud väga erinev. Foneetika valgustab seda tausta, miks üks või teine muutus on toimunud. Keeleuurijale, ka praktilisele keeleõpetajale ja keele teadlikule tarvitajale avab foneetika üldiselt suuremaid perspektiive kui muude ülalnimetatud teaduste esindajaile.

1. 8. Foneetika on saanud ulatuslikke rakendamisvõimalusi eriti viimastel aastakümnetel. Katselises foneetikas on elektroakustilised aparaadid saanud kõne analüüsi põhibaasiks. On tekkinud olukord, kus keeleteadus ja t e h n i k a on vastastikku huvitatud kõne uurimise tulemustest. Eriti on teineteisele lähenenud keeleteadlaste ja sideinseneride tööväli. Sideinsener huvitub häälikute funktsionaalsest aspektist. Niihästi insener kui ka keeleteadlane on huvitatud kõne, akustilise nähtuse seosest kõneleja artikulatsiooni ja kuulaja tajuga.

1. 9. Huvi foneetika vastu on tõstnud veelgi enam informatsiooniteooria ja küberneetika väljaarenemine ning elektronarvutusmasinate täiustamine. Tänapäeval on foneetilistel uurimistel tihe side m a t e m a a t i k a g a. Foneetik peab paratamatult tundma õppima ka t õ e n ä o s u s t e o o r i a ja s t a t i s t i k a põhielemente.

Foneetika on meie päevil keeleteadlaste, inseneride, füsioloogide, statistikute ja psühholoogide koostöö alaks. Foneetikale võidakse seega läheneda mitmest erinevast seisukohast.

1. 10. Keeleteadlaste uurimisalaks foneetikas on just kõigepealt h ä ä l d a m i n e, f o n e e r i m i n e ehk f o n a t s i o o n. Fonatsiooniga tähistame inimkeele häälikute moodustamist, mis toimub inimese hääldusorganismis. Neid viise, kuidas vaadeldakse inimese hääldusorganismi poolt tekitatud helisid, on kaks: g e n e e t i l i n e ja g e n n e e m i l i n e. Esimese oskussõnaga tähistatakse häälikute sünni ja tekke jälgimist. Uurimisaineks on seega kopsude, kõri, manustoru, huulte ja keele tegevus häälikuid kujundavate organitena. Ainekäsitlus käesolevas raamatus põhjeneb kõigepealt geneetilisel vaatlusviisil. Genneemilise vaatluse huvialaks on inimese hääldusorganismi poolt tekitatud häälikud ja helid pärast seda, kui nad on hääldusorganismist välja pääsenud ja kanduvad edasi kuuldeorganeile, kõrvale. Genneemilist foneetikat kutsutakse teise sõnaga keele a k u s t i k a k s. Foneetika võib käsitleda kas inimkeele häälikuid üldse või ühe määratud keele häälikusüsteemi. Kui foneetika käsitleb üldse kõiki häälikuid ning häälduseiku, mis võivad esineda maailma keeltes, siis nimetatakse sellist foneetikat ü l d f o n e e t i k a k s. Kui foneetika vaatleb

ainult ühe keele, näit. eesti, soome, ungari, vene, hiina jne. häälikusüsteemi, kõneldakse vastava keele k i r j e l d a v a s t k a a s a e g s e s t f o n e e t i k a s t. Alljärgnev töö on eesti keele kirjeldav foneetika. Tavaliselt vaatleb foneetika kõneldavat keelt, sest üksnes siis, kui on võimalik teha tähelepanekuid otse vastava keele kõnelejailt, võidakse täiesti veendunult väita, kuidas ühes või teises keeles hääldatakse. Surnud keeli võtab foneetika arvesse üksnes siis, kui on võimalik kindlaks määrata häälduamist eriliste kõrvalkriteeriumide varal. Foneetika võib olla ka a j a l o o l i n e, s.o. asjaomast keelt vaadeldakse sellelt seisukohalt, missugused häälikulised muutused on temas toimunud aegade jooksul.

1. 11. Keele hääldust uurides on võimalik ainele läheneda kahel viisil: vaatluse või katse teel. Kui vaatluse hõlbustamiseks ja täpsustamiseks võetakse tarvitusele eriliselt selleks kohandatud tehnilisi vahendeid, mitmesuguseid aparaate ning nende kaudu saadud tulemusi, nimetatakse niisugust ainekäsitlust katseliseks. Tänapäeva foneetika põhineb oluliselt katseandmetel. Varem tarvitati hääldamise katselisel uurimisel keele tegevuse jälgimiseks peamiselt kunstlikku suulage ja kümograafi. Viimase abil võidi jälgida ka huulte, kõri ja ninaõõne tegevust. Abivahendeiks olid ka labio-

graaf, larüngoskoop ja ninaoliivid. Oli kasutusel veel muidki pneumaatilisi seadeldisi. Mõne aastakümne eest võeti katselises foneetikas tarvitusele ka röntgeniaparaat. Tänapäevalgi on röntgeniaparaat tähtsaks artikuleerimistegevuse registreerijaks, sageli on temaga ühendatud kinoaparaat. Kinoröntgeniaparaadi kasutusele võtmine on foneetikateadust täiendanud. Tänapäeval kasutatakse kunstlikku suulage palatogrammide hankimisel, kuigi on leitud uusigi meetodeid keele tegevuse otseseks registreerimiseks. Mõnede uurimiste puhul on kümograaf ikka veel asendamatu. Edukalt on häälikute moodustamise ning omaduste kindlaksmääramisel kasutatud ostsillograafi, spektrograafi, sonagraafi jne.

1. 12. Foneetikaõpikutest leiame sageli väite, et esimesed foneetikud olid need tundmatud muinasaja mehed, kes hakkasid inimkeelt kirja panema häälikkirjutuse põhimõttel. Arusaamine üksikutest häälikutest pidi tollal igatahes olema. Seda saab väita eriti kreeklaste kohta, kes siirdusid täielikule häälikulisele kirjale. Juba V sajandil e.m.a. on kreeklased harrastanud hääle- ja kõneharjutusi. Tõelisi foneetilisi vaatlusi on kreeka autoritelt säilinud siiski alles II sajandist m.a.j. Tollal suudeti lahkamiste tulemusena kirjeldada hingamis- ja hääldamisorganite anatoomiat ja füsioloogiat.

1. 13. Indias oli foneetikateadus kõrgel tasemel palju varem kui Euroopas. Juba VII sajandist e.m.a. on säilinud teos sanskriti keele õigest häälduamisest. Hindudele oli tähtis usundlike hümnide hääldamise säilitamine muutumatul kujul. Selle saavutamiseks kirjutati kommentaare. Tähtsaimad hääldamiskommentaarid pärinevad IV sajandist e.m.a. Pänini grammatikast. Kui selle grammatiku foneetika-alased arutlused said XIX sajandil Euroopas tuttavateks, olid nad siiagi tähtsaks teguriks hääldamistegevuse mõistmisel. Praeguses foneetikateaduses püsib mitmeid vaateid ja tõekspidamisi, mis põlvnevad tolle aja India keeleteadusest.

1. 14. Araablastel ja araabia kultuuriga maades arenes foneetikateadus samuti varem kui Euroopas. Tadžiki õpetlane Ibn Sīnā (Avicenna) on XI sajandi alguses kirjutanud traktaadi kõnehäälikute tekkimise põhjustest. XIV sajandil oli araablastel foneetika käsitlus eriti kõrgel tasemel.

1. 15. Keskajal oli Euroopas foneetikaharrastus soikus. Alles ajastu lõpus hakati hääldamisküsimuste vastu huvi tundma. Leonardo da Vincilt on teravmeelseid tähelepanekuid hääldamisorganeist, häälest ja kõnest, kõrvast ja kuulmisest ning helist ja selle levimisest. Suure sammu edasi on läinud Hieronymus Fabricius, kes laiba kõri vaatlemise põhjal kirjeldas häälekurdusid ning osutas, et nende vahel

tekib heli. Esimesena on ta esitanud füsioloogilise häälikuõpetuse.

1.16. Uusaja alguses viis Prantsusmaal ja Inglismaal õigekeelsusega tegelemine uurijaid lähemale foneetikale, sest juba siis oli prantsuse ja inglise keele hääldus läinud lahku õigekirjutusest. Oli tarvis selgitada kirja ja häälda-mise suhteid. Oluliseks tõukeks foneetika arenemisele oli ka kurttummade õpetamise arenemine. XVII sajandil hakkasid arenema loodusteadused. Seoses sellega jõuti varsti nii kaugele, et hakati vähehaaval kohaldama loodusteaduslikke vaatlemisviise ka keelehäälikute moodustamise uurimisel. Hääldamistegevusega hakkasid tegelema ka füüsikud, samuti anatoomid ja füsioloogid. Arst J. Amman avaldas 1700. aastal "Dissertatio de loquela", milles kirjeldatakse üsna üksikasjaliselt hääldamisorganeid ja häälikute moodustamist. Ühtlasi esitatakse häälikute klassifikatsioon moodustamiskoha ja -viisi järgi. XVIII sajandil areneb foneetikateadus õige mitmekülgselt. Tugeva tõuke loodusteaduslikuks keelevaatluseks andis ungarlase F. von Kempeleni 1791.a. ilmunud teos "Mechanismus der menschlichen Sprache". Kempelen ehitas aparatuuri, mille abil ta võis moodustada mitmeid häälikuid. Sellise aparaadi ehitamine eeldas head hääldamisorganismi tundmist. Kempeleni seletused konsonantide kujundamisest ja vokaalide omahe-

list peavad suurelt osalt paika tänapäevalgi. Kaasaeg ei saanud aru Kempeleni avastuste tähtsusest. Alles hiljem on tema teosed avaldanud mõju foneetikateaduse arenemisele.

1.17. Möödunud sajandi keskpaigast alates on foneetikas kaks suunda: füsioloogiline ja akustiline. 1833.-1840. aastani ilmus J. Mülleri "Lehrbuch der Physiologie", milles on ulatuslik peatükk helist ja keelest. See teos jäi mõneks ajaks füsioloogilise foneetika aluseks. Suur mõju oli ka E. Brücke teosel "Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute" (1856). Füsioloogilise foneetika arendajaiks on olnud ka inglased A.M.Bell ja H. Sweet. E.Sieversi "Grundzüge der Phonetik" ja teised tööd on avaldanud varakult mõju läänemere keelte foneetilisele uurimisele. Olulised on ka O. Jesperseni teosed. Akustilise koolkonna aluseks said C.F.Hellwagi"Dissertatio de formatione loquelae" (1781), H. Helmholtzi "Die Lehre von den Phonemempfindungen"(1877) ning füüsiku G. Ohmi uurimused.Praeguses foneetikateaduses vaadeldakse keelt niihästi füsioloogilisest kui ka akustilisest aspektist. M. Grützneri "Physiologie der Stimme und Sprache" (1879) ning F. Techmeri "Zur vergleichenden Physiologie der hörbaren Sprache" (1880) ja "Naturwissenschaftliche Analyse und Synthese der hörbaren Sprache" (1884) lõid aluse sellele voolule, mis jagab foneetika lingvistiliseks ja

füsioloogiliseks.

1. 18. Akustikud ja füsioloogid lülitasid foneetikakäsitlusse katselised meetodid. Täiesti eksperimentaalse suuna toi foneetikasse prantslane P.J. Rousselot, keda võib pidada tänapäeva foneetika isaks. Katselise foneetika edaspidisele arenemisele on kaasa aidanud H. Gutzmann, V.A. Bogoroditski, G. Panconcelli-Calzia jt. Praegused tähtsaimad foneetikud on L. Zinder, L. Tšistovitš, R. Avanessov, V. Artjomov, G. Fant, B. Malmberg, K.N. Stevens, M. Halle, A.M. Liberman, I. Lehiste, D.B. Fry, I. Fonágy, A. Sovijärvi, E. Zwirner jt.

1.19. Keeleteaduse üldise arenemise ja eksperimentaalse aparatuuri täpsustumise tulemusena on foneetikateadus saanud uusi võimalusi ja ülesandeid. Kõne ja keele teineteisest eraldi vaatlemine on muutnud foneetikute uurimissfäärid mitmekesisemaks. Hääliku ja foneemi eraldi käsitlemiseks on foneetika kõrvale kujunenud fonoloogia. Foneetika ja fonoloogia pole aga antagonistlikud keeleteaduse harud. Foneetika ja fonoloogia uurimismeetodeid kasutades võib mis tahes keele häälduses saada endisest täielikuma ülevaate. Foneetika ja fonoloogia suhteist on andnud ülevaate juba N.S.Trubetzkoy oma töödes "Anleitung zur phonologischen Beschreibunger" (1935) ja "Grundzüge der Phonologie" (1939).

II. EESTI KEELE FONEETIKA AJALOOST.

2. 1.Eesti keele häälduslikku külge on uuritud vähem kui sõnavara ja grammatikat. Selle tõttu on eesti rahvuskeele hääldamises tänini kõikuvusi ja ebajärjekindlust. Ebajärjekindlust leidub eriti just palatalisatsiooni, väldete, h ja diftongide tarvitamises.

2. 2.Esimesi andmeid eesti keele hääldamisest on varasemates eesti keele grammatikates. S t a h l i "Anführung zu der Esthnischen Sprach" (1637) ja G u t s l a f f i "Observationes Grammaticae" (1648) pakuvad paar tähtsat märkust eesti keele hääldamise kohta. Gutslaff kõneleb isegi eesti keele palatalisatsioonist. Alates G ö s e k e n i "Manuductiost" (1660) mainitakse eesti keele grammatikais aina, et osa eesti keele kõnelejaid jätab sõna alguses h hääldamata. Huvitavaid andmeid hääldamise üksikasjadest on ka H o r n u n g i l teoses "Grammatica Esthonica" (1693) ja H e l l e - G u t s l e f f i l teoses "Kurtzgefaszte Anweisung" (1732).

2. 3.XIX sajandil hakkab eesti keele uurimine kiiresti edenema. Rosenplänteri "Beiträgede" ümber koondunud ringkonnas on elavaks vaidlusaineks häälduśnähtused, mida tahetakse ortograafias täpselt fikseerida. Üldse peab ütlema, et vanemal ajal kõneldakse eesti keele foneetikast või hääldamisest just ühenduses õigekirjutuslikkude küsimustega. Esimene,

kes "Beiträgedes" võttis sõna ka häälduamise kohta, on L u c e (1816.aastal kirjutises "Orthõgraphischer Vorschlag"). Luce peamiseks käsitlusalaks on sõnaalguline h, mida soovitatakse kirjas asendada s p i r i t u s a s p e r ' iga ('obbone'hobune'), hääldues aga leitakse olevat otstarbekas jätta igaühele vabadus. Luce kirjutistest alates on tänini vaieldud eesti sõnaalgulise h hääldamise ja hääldamata jätmise üle. "Beiträgedes" ilmunud kirjutistest on tähtsamaid veel need, kus käsitletakse õ-küsimust. Selles asjas on võtnud sõna kõigepealt H. R o s e n p l ä n t e r ise (1821, 1822). Tolle aja keelemehi on huvitanud veel palatalisatsioon ja selle märkimine. Siinkohal on põhjust natuke lähemalt puudutada eesti õ kirjapildi ajalugu. Teatavasti ei ole varasem eesti kirjakeel eristanud õ-d ö-st. O.W. M a s i n g on tegelikult esimene, kes teadlikult ja järjekindlalt on nõudnud õ märkimist ning ka hääldamist. õ märkimist nõudes on tal eeskujuks olnud vene keel, kus lähedasel häälikul oli oma kirjatäht ы . Esmakordselt soovitas Masing erilist märki õ jaoks brošüüris "Ehstnische Originalblätter für Deutsche" I (1816.aastal). Eesti lugejaskonna ette tõi Masing õ "Pühhapäwa Wahhe-luggemistes" a.1818. Puht trükitehnilistel põhjustel on selles trükises õ asemel tarvitatud märki ó. "Marahwa Näddala-Leht", mis hakkas ilmuma a. 1821,

tarvitab aga õiget märki, ja siitpeale ongi õ eesti kirjakeeles saanud vajalikuks märgiks ning on nõutud, et vastav häälik olgu ka õigesti hääldatud. Masingu 1824. aastal avaldatud brošüür "Beitrag zur Ehstnischen Orthographie" on raamatuke, mida võib praegugi huviga lugeda. Masing esitab siin muuseas üldisema ülevaate eesti keele häälikusüsteemist. Muidugi soovitatakse taas õ-d märkida ja hääldada. Peale selle on kõne all kolm eesti väldet ning nende märkimine. Viimase ülesande lahendamine ei olnud autoril kerge, sest tolleaegne õigekirjutus võimaldas seda veelgi vähem kui tänapäevane. Juttu on ka sõnaalgulisest h-st, võõrsõnade rõhust ja muustki. Masingu brošüüri peaeesmärgiks on õigekirjutuse lähendamine tõelisele hääldamisele.

2. 4. Eesti keele õige hääldamise tundmisele on tugevasti kaasa aidanud F.R.Faehlmanni ja E.Ahrensi tööd eesti keele grammatika alalt. Neis töödes on Faehlmann ja Ahrens eesti keele hääldamist käsitlenud koos õigekirjutusega. Möödunud sajandi teisest poolest pärineb J. H u r d a poolt Õpetatud Eesti Seltsi ülesandel avaldatud raamatukene "Lühikene õpetus kirjutamisest parandatud wiisi", mis ilmus a. 1864 ja mille ülesandeks oli uue ortograafia juurutamine. Hurt käsitleb muuseas põhjalikumalt palatalisatsiooni, mida ta soovitab kirjaski märkida, ja on innukas sõnaalgulise h poolt

daja.

2. 5. Eesti foneetikateaduse algatajaks on aga meie luuletaja ning keelemees Kristjan Jaak P e t e r s o n. Ta on kirjutanud töö eesti häälikute omapärast, lähtudes seejuures kreeka filosoofide põhimõtetest. Kreekas käsitati hääldamist peamiselt filosoofia osana. Tolle aja mõtteteadlasi huvitas küll see, kuidas hääldamine toimub, kuid nende üldisemaks huvialaks oli ikkagi vaid küsimus, missugune filosoofiline mõiste peitub iga üksiku hääliku taga ja miks teatud sõnad koosnevad just teatud häälikutest. Selles vaimus on kirjutatud ka K.J.Petersoni uurimus "Das Charakteristische der Consonanten, mit besonderer Hinsicht auf die ehstnische Sprache" (Rosenplänteri "Beiträge" XIII, 1821, lk. 86-94). Kirjutise teemaks on probleem: mis on põhjuseks, et eesti keeles puuduvad mõned konsonandid, mis esinevad muudes keeltes, ja missugune sisuline taust on igal eesti häälikul? Esimesele küsimusele leiab Peterson lahenduse Eesti maastikulistest oludest, mis olevat põhjustanud eestlaste hääldduse iseloomu. Konsonantide iseloomust arvab Peterson, et v-l, b-l, p-l polevat iseloomulikku mõistetausta, kuigi need olevat ehk kõige vanemad konsonandid. Ent d ja t tähistavat üritust mõju avaldada või sihti saavutada. Sellepärast ongi eesti keeles transitiivse tegusõna tunnuseks

-ta, -da (tantsitama, võimaldama) ning t-ga algavad sõnad teadma, tahtma, tegema, töö ja t on sõnades ots, ootama jne. Sulghäälikud g ja k tähistavat midagi seotut, kokkusurutut, ümarikku, kõva ja tugevat. Sellepärast olevat k-algulised kaas, kakk, kägistama, käsi, kaks, kalju, kaua, kauss, keerama, kõik, kokku jne. Häälik l avaldavat toimivat jõudu; sellepärast siis ka valama, ilus, ilm, elama jne. Kõige huvitavam olevat häälik m. Temas peituvat midagi varjatut, tundmatut ning seega imepärast ja toredat. Et mina ja meie algavad selle häälikuga, olevat täiesti arusaadav, sest ego olevat igaühele kõige tundmatum. n osutavat sisemist olemust või sisemist toimingut, mida tõestavat näit. uni ja õnn. Toimivat jõudu tähistavat ka r : rabama, rahe, raiuma, raske, raud jne. Lõpuks väljendavat s kindlust, määratust, püsivust: asi, ase, usk, osa.

Nüüdisaja foneetika ei tunnusta kreeka filosoofia vaateid häälikute kohta. Oma uurimuses on K.J. Peterson siiski õigesti osutanud, et keele häälduslikku omapära arenemine oleneb niihästi keele sisestest kui ka välistest teguritest. Andeka noore keeleuurija teene seisneb selles, et ta on hakanud üldse juhtima tähelepanu eesti keele häädusele ja võidelnud vaate vastu, nagu oleks eesti keel foneetiliselt arenematum kui Lääne-Euroopa keeled.

2. 6. Möödunud sajandi 70. aastail ilmub eesti hääldusе kohta mitu tähelepandavat tööd. Vähetuntud väljaandes "Einladung zur öffentlichen Prüfung im Gymnasium zu Arensburg am 17. und 18. December 1871" on nimetatud kooli õpetaja D.M e w e s esitanud venekeelse kirjutise " Звуковые особенности эстского языка". Otse oma töö alguses on Mewes õigesti väitnud, et tähtede järgi ei saa täpselt otsustada, missuguне just on eesti keele hääldus. Seepärast on ta püüdnud kuulata elavat rahvakeelt ja seda igakülgselt foneetiliselt kirjeldada. Ta toob esile rea huvitavaid üksikasju. Autor on muide märganud, et eesti ts häälдub hoopis teisiti kui vene Ц. Nenditakse, et eesti kõnekeeles hääldatakse partitsiip -nud harilikult nd. Oluline seik Mewesi töös on see, et seal on esmakordselt teadlikult rõhutatud poolpika või isegi pika vokaali olemasolu teises silbis. Kirjutises kõneldakse ka diftongide väldetest.

2. 7. Eesti keele foneetilise omapära uurimisele pandi täiesti teaduslik alus M.V e s k e poolt. Juba ta väitekiri "Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes" (1873) lahendab ka mitmesuguseid foneetika küsimusi. Foneetilisi lisandeid pakub ka "Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse wiis" (1879). Peale selle on Veske avaldanud mitu pisemat kirjutist hääldamise kohta. Oma töödes on

Veske kõigepealt õige üksikasjalikult käsitlenud eesti keele kolme väldet. Juba O.W.Masing ja H.Rosenplänter olid teadlikud kolme välte olemasolust, kuid nad ei osanud väldete olemust õigesti seletada. Eesti keele keerulise väldete süsteemi esitaski Veske ning selgitas ühtlasi, kuidas see süsteem on tekkinud. Tema tegi ettepaneku kõiki välteid kirjas täpselt tähistada, s.o. eraldada alati kolmanda välte tähistamine teise välte omast, näiteks kirjutada omastav kujul saani, osastav kujul saaani; omast. metsa, osast. mettsa; omast. külma, osast. küllma jne. Veske on õigesti kirjeldanud ka eesti keele palatalisatsiooni. Eriti suured on Veske teened eesti ning kõigi teiste läänemere keelte ajaloolise foneetika uurimisel ja vastava uurimismeetodi arendamisel. Veskele oli selge ka eesti keele eri häälikute kvaliteet. Ta on avaldanud veel mitmeid tähelepandavaid üksikkirjutisi eri murrete hääldusе kohta.

2. 8. Väga häid tähelepanekuid eesti keele hääldamise kohta on ka N.N o l c k e n i teoses "Aabitsaraamatu sissejuhatus" (1873). Mitmes üksikasjas on N.Nolckenil samad vaated M. Veskega.

2. 9. Veske kaasaegne eesti keelemees K.A.H e r m a n n on laskunud samuti foneetika valdkonda. Väitekirjas "Der Einfache Wortstamm und die drei Lautstufen in der estnischen

Sprache"(1880) võitles Hermann õigusega helilise z olemasolu vastu eesti keeles ja tahtis vist õigesti määrata ka eesti b,d, g häädusvarjundit. Teiselt poolt aga on see keelemees langenud ka pseudoteadusse. Hermanni arvates on eesti õ-häälik hiline, mis on algselt olnud eesti keelele võõras. See arvamus kummitles Hermannil ja tema mõjul teistelgi aastakümneid. õ-d peeti nagu eesti keele valulapseks. Vändra kurttummade kooli direktor C. H ö r s c h e l m a n n kirjutas õ kohta isegi pikema uurimuse, mis on esimene eesti häälikumonograafia (Studium zum Lautwandel des ' õ ' im Estnischen, Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1902, lk.37 jj). Selles töös kaitses Hörschelmann Hermanni vaateid. Temagi arvates ei sündivat õ sellepärast eesti häädussüsteemi, et eesti keelele olevat "guturaalne" hääldamine võõras. -Hermanni tegevuse positiivseks küljeks on üritused kohaldada tolleaegseid foneetikaalaseid teadmisi laulutehnikale. Tema väljaantud "Laulu ja Mängu Lehes" on mitu head selle-alast artiklit.

2. 10. Eesti keele hääldus uurimine saab käesoleva sajandi algul uut hoogu. Hakatakse üha rohkem tähelepanu juhtima õigele eestipärasele hääldamisele ja rahvuskeele hääldus normeerimisele. Ajalehtedes võeti tollal ohtrasti sõna õigekirjutuse ja hääldamise teineteisele lähendamise

kohta. Kirjutati väldetest ja palatalisatsioonist ning püüti leida võimalusi, kuidas neid õigekirjutuseski tähistada. Sajandi alguses leidis lähemat käsitlust ka eesti keele dünaamiline rõhk ja intonatsioon.

1913. aastal ilmus L. K e t t u n e n i väitekiri "Lautgeschichtliche untersuchung über den kodaferschen dialekt", mille alguses on pikem foneetiline sissejuhatus. Sissejuhatuses esitatud andmed olid saadud katsete kaudu, mis olid sooritatud kümograafil ja kunstliku suulae abil. Seega on Kettunen loonud aluse eesti keele katselis-foneetilisele uurimisele. L. Kettunen on peale väitekirja ka muus kohas eesti ühiskeele foneetika küsimuste kohta sõna võtnud.

2. 11. 1920. aastal ilmus A. S a a b e r k i (S a a r e s t e) "Tegeliku eesti foneetika alged", mis on küll õige väike raamat, kuid sellest hoolimata pakub see keelepärase ülevaate eesti ühiskeele häälduses käesoleva sajandi algusest.

2. 12. Tartu ülikooli omaaegse foneetikaõpetaja W. P e t e r s i uurimistegevus eesti keele kõnemeloodia alalt on olnud viljakas. Kõnemeloodiat on ta analüüsinud uurimustes "Esimene katse eesti keele kõnemeloodia võrdlevas uurimises" (Eesti Keel, 1926, ka eriraamatuna), "Bericht über eine experimentalphonetische vergleichende Untersuchung

der Estnischen Sprachmelodie" (1927) ja "Sprachmelodische Motive nachgewiesen in experimentalphonetischen Aufnahmen estnischer Versrezitation" (1927). W.Petersil on õigeid tähelepanekuid eesti keele kohta, kuid tema filosoofilised vaated eri keelte olemusest on tugevasti rassistlikud.

2. 13. Alates käesoleva sajandi 30. aastaist on eesti keele hääldamise uurimine saanud eriti hoogu. Väga mitmesuguseid foneetilisi küsimusi käsitlevad P. A r i s t e tööd "Eesti keele hääldamine" (1939), " Eesti foneetika" (1946), "Eesti keele foneetika" (1953) ja "Hiiu murrete häälikud" (1939). Fonoloogia seisukohast vaatleb eesti keelt R.T. H a r m s i "Estonian Grammar" (1962).

2. 14. Mitmete uurijate erilise tähelepanu osaliseks on saanud eesti keele keerulised kvantiteedisuhted. Sellelt alalt on ilmunud järgmised pikemad või lühemad kirjutised: Õ. S õ s t e r, "Teise silbi poolpikk vokaal eesti keeles" (Eesti Keel, 1938), P. A r i s t e, "A Quantitative Language" (Proceedings of the Third International Congress of Phonetic Sciences, 1939), "Hiiu murrete häälikute kvantiteedist" (1941), "Eesti keele kvantiteediküsimusi"(Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, Filoloogilised teadused 3, 1947), L. P o s t i, "On Quantity in Estonian" (Suomalais- ugrilaisen Seuran Aikakauskirja LIV, 1948-1959), J. M ä g i s -

t e , "Några ord om den estniska kvantiten" (Meddelanden från seminarierna för slaviska språk, jämförande språkforskning och finsk-ugriska språk vid Lunds Universitet I, 1952), A. R a u n , "On Quantity in Estonian" (Studia Linguistica VIII, 1954), H. M u s t, "Distinctive duration of speech sounds in Estonian" (Finnisch- ugrische Forschungen XXXIII, 1958, "Duration of Speech Sounds in Estonian" (Orbis VIII, 1959), "Die Dauer der Laute im Estnischen" (Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft XII, 1959), V. T a u l i , " A Chapter on Estonian Quantity" (Phonetica III, 1959), I. L e h i s t e, "Segmental and Syllabic Quantity in Estonian" (American Studies in Uralic Linguistics I, 1960) ja "The Function of Quantity in Finnish and Estonian" (Language 41.3,1965).Samalt autorilt on ilmunud "Consonant Quantity and Phonological Units in Estonian" (1966). Eesti keele kvantiteedi eri küsimusi on analüüsinud jätkuvalt L.Posti ja V.Tauli ning ka N.Trubetzkoz,B.Collinder,J.Durand,D.Jones jt.

2. 15. Eesti keele häälikute helilisust ja helitust ning nende nähtustega seoses olevaid intensiivsuse suhteid käsitleb P. A r i s t e kirjutistes" Eesti sulghäälikud k, p, t ja b, d, g " (Eesti Keel, 1933) ja "Eesti b, d, g ja k, p, t suhteist" (Liber saecularis, 1938); E. K o i t "Eesti heliliste ahtushäälikute helitusest" (Eesti Keel, 1940).

2. 16. P. A r i s t e "Eesti ühiskeele palatalisatsioonist" (Tartu Ülikooli Toimetised BL, 1942) analüüsib eesti palatalisatsiooni olemust. Palatalisatsioonist on üksikasjalikumalt G. L a u g a s t e kirjutises "Konsonantide palatalisatsioon eesti keeles" (1956) ja I. L e h i s t e "Palatalization in Estonian: Some Acoustic Observations" (1965).

2. 17. Koartikulatsiooninähtusena eesti keeles esinevast nasaleerimisest on P. A r i s t e "Nasalisatsioon eesti keeles" (Eesti Keel, 1938).

2. 18. Üksikute häälikute kohta on P. A r i s t e kirjutised "Huulte võnkehäälik eesti keeles" (Tartu Ülikooli Toimetised B XXXIV, 1935); "Lõuna-eesti larüngaalklusiilist" (Eesti Keel, 1938); "Heliline ja helitu h eesti keeles" (Eesti keel, 1938) ja "Eesti ühiskeele õ-st" (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, Filoloogilised teadused 3, 1947).

2. 19. Eesti keele sõnarõhku puudutavad P. A r i s t e "Rõhutuste lõdvenemine eesti keeles" (Eesti Keel ja Kirjandus, 1941) ja A. R a u n a "Word Stress in Estonian" (Lingua VIII, 1958).

2. 20. Eesti keele keerulisi sõna- ja lausemeloodia suhteid on vähe uuritud. Sellealastest vanematest kirjutistest on tähelepandav E. P õ l d r e "Intonatsiooni, kvantiteedi ja dünaamilise rõhu suhteist eesti keeles" (Eesti Keel, 1937).

2. 21. Käsikäes üldise katselise foneetika arenemisega on ka eesti keele häälduamisseikade uurimine kõige viimastel aastatel saanud teaduslikult uued alused. Eriharidusega foneetiku G. L i i v i tööd on andnud täpsemaid vastuseid juba käsitletud küsimustele ning on saavutanud õige mitmeid uusi tulemusi. Tema avaldatud kirjutistest mainitagu "Foneetika uusi suundi ja meetodeid" (Keel ja Kirjandus, 1960); "Eesti keele kolme vältusastme vokaalide kestus ja meloodiatüübid" (Keel ja Kirjandus, 1961); "On Qualitative Features of Estonian Stressed Monophthongs of Three Phonological Degrees of Length" (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria, 1961); "Acoustical Features of Estonian Vowels Pronounced in Isolation and in Three Phonological Degrees of Length" (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria, 1962); "Estonian Vowels of Three Degrees of Length" (1961); "On the Acoustic Composition of Estonian Vowels of three Degrees of Length" (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria, 1962); " Ударные монофтонги эстонского языка" (1962).

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudis on foneetikalaboratoorium, mida juhib G. Liiv ja kus eesti keele häälduamist uuritakse igakülgselt.

III. HÄÄLDAMISORGANID.

3. 1. Keele üheks lahutamatuks osaks on tema häälikuline külg. Seda võib vaadelda ka bioloogilisest aspektist. Bioloogiliselt on kõne üks kesknärvikava funktsioone, sest kesknärvikava valitseb kõneorganite liigutuste üle. Sel teel loob kesknärvikava ühelt poolt kõne, teiselt poolt võtab ta aga väljastpoolt tulevaid helisid vastu. Häälikute moodustamisel närvienergia muutub mehhaaniliseks energiaks ja häälikute tajumisel mehhaaniline energia muutub, vastupidi, närvienergiaks.

Teiseks on keele häälikuline külg füüsikaline, sest inimese hääldusorganismi poolt tekitatud helid on, nagu kõik muudki helid, füüsikaline ehk täpsemalt öeldes akustiline nähtus. Hääldamist füüsika seisukohalt vaadates kõneleme müradest ja helidest, helide tämbrist ehk mündist, helide kõrgusest ja intensiivsusest. Mürad on hääled, mille üksteisele järgnevad lained pole ühesugused; müras pole perioodilisi õhuvõnkeid. Helid on korrapärased hääled, mida tekitavad perioodilised õhuvõnked. Helide münt on heli erilaad, mis oleneb ülemtoonidest. Helikõrgus oleneb helilainete arvust ühes sekundis. Mida suurem on võnkesagedus, sada kõrgem on heli. Helitegevus on helilainete energia.

3. 1. 1. Hääldamisorganitest tuleb kõigepealt mainida h i n g a m i s e l u n d e i d. Hingamiselundeiks on v a h e l i h a s (diaphragma), r i n d k e r e (thorax), k o p s u d (pulmones) ja h i n g e t o r u (trachea). Vahelihas on õhuke jõurikas lihasmass, mis eraldab rindkereõõnt kõhuõõnest. Jõudeasendis on vahelihas ülespoole kumer nagu kallakil kummuliasetatud kauss. Sissehingamisel tõmbub vahelihas sirgeks. Rindkere on rinnaõõne kaitseks ning koosneb 12 paarist roietest. Roietest on 10 paari ühenduses rinnakuga; kaks alumist lõpevad vabalt. Kopsud on kaks elastset organit, mis lõpevad kopsutorude kaudu hingetorus ning koosnevad paljudest sompudest ehk mullidest. Kui rinnaõõs laieneb, voolab õhk kopsutoru mööda kopsudesse. Seda toimingut nimetatakse s i s s e h i n g a m i s e k s (inspiratio). Kui rinnaõõs ja kopsud tõmbuvad kokku, voolab kopsudes olev õhk välja. Niisugust toimingut nimetatakse v ä l j a h i n g a m i s e k s (expiratio). Rinnaõõne laienemine sissehingamisel toimub suurelt osalt vahelihase abil, mis lüheneb. Roidelihased tõstavad ühtlasi roideid ülespoole. Väljahingamisest ei võta aga vahelihas aktiivselt osa. Väljahingamisel tuleb vahelihas passiivselt tagasi jõudeasendisse sissehingamisel vajalikust pingutusasendist. Samuti tulevad oma endisesse asendisse tagasi roided. Praegu kirjeldatud hinga-

mist nimetatakse v a h e l i h a s e h i n g a m i s e k s ehk k õ h u h i n g a m i s e k s ehk a b d o m i n a a l s e k s hingamiseks (respiratio abdominalis). Kui vahelihas tõmbub lamedaks, lükkuvad kõhuelundid ettepoole. Kohe, kui vahelihase pingutus kaob, tulevad need elundid tagasi oma endisesse asendisse. Rahulikul hingamisel on kõhulihased passiivsed. Tugeval väljahingamisel peab siiski tarvitusele võtma ka kõhulihased. Vahelihasehingamisega käib käsikäes r i n n a-, r o i d e - ehk k o s t a a l n e hingamine (respiratio costalis). Sissehingamisel lükkub rinnak ülemiste roiete liikumise tõttu natuke üles- ja ettepoole. Alumised roided laiendavad oma liikumisega rindkeret kahele poole. Väljahingamisel on liigutused vastupidised. Roiete liigutused toimuvad roietevaheliste ehk interkostaalsete lihaste abil. Kõhu- ja rinnahingamine on harilikult samaaegsed. Jõudehingamisel on sisse- ja väljahingamine umbes ühepikkused (umb. nagu 3:4). Kõnehingamisel on sissehingamine väga lühike ja väljahingamine mitu korda pikem. Jõudehingamise ajal on häälepilu moodustanud pikerguse kolmnurga. Kõneldes on sissehingamise ajal häälekurdude vahel olev pilu laia viisnurga kujuline. Väljahingamise ajal tekkivaid peatusi nimetatakse e k s p i r a t o o r s e i k s p a u s i d e k s . Need pausid on selleks, et sisse hingata uut õhku või et

säästa kopsudes olevat õhku. A k u s t i l i n e p a u s on see, mis tekib mõne hääliku moodustamise ajal. Sulghäälikute k, p, t artikuleerimisel on hääliku keskosas tegelikult akustiline paus. Sulghäälikut artikuleerima hakates on esiteks sulg, siis pausiosa ja lõpuks sulu avamine. Ka ekspiratoorset pausi kasutavad mõned keeled häälikute moodustamiseks. Selle pausiga kujundatud k, p, t on tavalised mõnedes Kaukaasia keeltes.

3. 1. 2. Kõik keelehäälikud moodustatakse väljahingamisega ehk ekspiratoorse hingamisega. Inspiratoorse hingamisega kujundatakse häälikuid ainult kogelemisel või mõnel muul patoloogilisel põhjusel. Ilma hingamistegevuseta ei saa moodustada ühtki häälikut peale nn. i m i h ä ä l i k u t e, milledel ei ole aga eesti keeles ega teisteski Euroopa keeltes kõnelist ülesannet. Eesti keeles esineb imihäälikuid vaid mõnes üksikus interjektsioonis. Imihäälikute artikuleerimisel imetakse mingi elund teise vastu, nagu näit. kaks huult teineteise vastu või keel vastu mõnd suulae osa. Huuli teineteise vastu imedes moodustatakse häälik, mida tarvitame suudluse matkimisel või põrsaid kutsudes. Selle l a b i a a l s e ehk h u u l i m i h ä ä l i k u foneetiliseks märgiks on ʩ. Kui keel imetakse vastu kõva suulage, saadakse l i n g v o - p a l a t a a l n e imihäälik ǩ, mida eesti keeles

tarvitatakse hobuste virgutamiseks. Kolmas eesti keeles esinev imihäälik on l i n g v o d e n t a a l n e *t*. Keelt vastu ülemisi hambaid imedes saab interjektsiooni, mida kasutatakse sigade juurdekutsumisel. Imihäälikud võivad olla kas tugevad või nõrgad, helilised või helitud, nasaleeritud või nasaleerimata.

3. 1. 3. Hingamine ei ole oluline üksnes häälikute artikuleerimisel, vaid temast oleneb ka see, kuidas kõneldakse, kuidas kõnet esitatakse. Eriti kõnemeestele, õpetajatele, näitlejatele ja muile, kes kõnelevad palju igapäevases elus, on tähtis, et neid hästi kuuldaks, et nende kõne oleks selge ja et nad ei väsiks kõneldes liiga ruttu. Selleks on vaja korralikult hingata. Peab oskama koordineerida sisse-ja väljahingamist. Väga mitmed kõnelemis- ja hääldamisvead, nagu kogelemine, on tingitud suurel määral just halvast või haiguslikust hingamisest.

3. 1. 4. Hingamisest oleneb osaliselt ka dünaamiline rõhk. Rõhk oleneb nimelt ka sellest, kuidas rindkere ja vahelihas suruvad õhku välja ning kui tugevasti nad seda teevad. Pingeehk dünaamilise rõhuga on harilikult kaasas muusikaline rõhk, mõnedes keeltes ka kvantitatiivne rõhk.

3. 1. 5. Tugevamate ja nõrgemate hinguste vaheldust nimetatakse r ü t m i k s.

3. 1. 6. Hingamisest oleneb ka s i l p. Sõna hobusega hääldatakse tavaliselt nõnda, et selle artikuleerimise ajal surutakse õhku välja neljas väikeses annuses: ho-bu-se-ga. Iga õhuannus oleks silbi määrajaks. Ent sõna hobusega võidakse artikuleerida ka nõnda, et sõna hääldamisel hingatakse õhku välja vaid üks kord. Seega siis ei ole hingamistegevus ainsaks silbi määrajaks, vaid ainult üheks määramisteguriks. Silbi olemasolu muist põhjustajaist on õige olulised helilisuse liikumine ja rõhk, häälduslihaste erisugune pingutamine.

3. 2. K õ r i ja k õ r i h ä ä l i k u d (h, ʔ).

3. 2. 1. Inimkeele peamiseks häälealliikaks on k õ r i (larynx). Kõris võib kõigepealt tähele panna mitut kõhre: s õ r m u s k õ h r (cartilago cricoidea), k i l p k õ h r (cartilago thyreoidea) ja p i l k k õ h r e d (cartilagines arytaenoideae). Sõrmuskõhr on kõige alumine kõhr. See on tugeva rõnga kujuline, mille kitsam ning madalam osa on eespool. Tagapool on kõhr kõrgem ja laiem. Et kõhre kuju tuletab meelde pitserisõrmust, seepärast kutsutaksegi teda sõrmuskõhreks. Kilpkõhr on eelmisest kõrgemal ning tuletab kujult kilpi meelde. Ka ülesandelt on ta tõeline kilp, sest ta peab kõri kaitsma välismaailma eest. Kilpkõhre murdekoht

on meestel arenenud eriti tugevaks ja suureks ning on hästi nähtav nn. kõrisõlmena. Sel kõhrel on üla- ja allsarved. Ülasarved on kõõlustega keeleluuga ühenduses. Allsarved on liikuvas ühenduses sõrmuskõhrega viimase pitsati välisserva kaudu. Sõrmuskõhre ülaserva lülitub kummalgi pool väike kolmetahuline püramiidisarnane pilkkõhr. Need kõhred asetsevad kilpkõhre seespoolsel küljel sõrmuskõhre laial osal, millega nad on liikuvalt ühenduses. Kummagi pilkkõhre juurelt lähtub külgedele l i h a s j ä t k e (processus muscularis) ja ettepoole h ä ä l e j ä t k e (processus vocalis). Viimased jätked on häälekurdude kinnituskohaks. Teise otsaga on häälekurrud ühenduses kilpkõhre murdekoha sisepinnaga. Pilkkõhred võivad arvukate lihaste abil asetuda eri positsiooni ja sellega muuta häälekurdude vahel olevat pilu. Ühenduses kõriga tuleb mainida ka k õ r i p e a l i s t ja selle kõhre, millel ei ole aga foneerimisülesannet. Kõripealis kaitseb kõri, et sinna ei satuks neelamisel võõrkehi.

3. 2. 2. Kõri lihastest nimetatagu tähtsamaid, nimelt neid, millel on hääldamistegevuse suhtes oluline ülesanne. On olemas h ä ä l e l i h a s e d , p i n g u t u s l i h a s e d ja a s e t u s l i h a s e d. Esimene lihasepaar on otse häälekurdudes. Häälelihaste peamiseks ülesandeks on kokku tõmbudes ning paksenedes anda häälekurdudele vastav

kuju ja elastsus ehk nn. sisemine pinge, mida on vaja kõneheli tekitamisel. Kaks pingutuslihast on sõrmuskõhre esiküljel kaare ülaserva juures ja kilpkõhre allservade ning alumiste sarvede vahel. Kokku tõmbudes kisuvad need lihased sõrmuskõhre kaart üles- ja tahapoole ning pilkkõhresid koos häälejätketega alla-ja tahapoole. Selle tagajärjel pingutuvad häälekurrud. Seda häälekurdude pingutust nimetatakse v ä l i s e k s p i n g u t u s e k s. Väline pingutus on eriti oluline falseti moodustamisel. Kolmas lihaserühm, asetuslihased ehk sõrmuspilkkõhrelihased, on oluline h e l i l i s u s e ehk s o n o o r s u s e tekitamisel. Kõik need lihased on ühe otsaga kinnitatud pilkkõhredele. Kokku tõmbudes viivad nad pilkkõhredee sisepinnad teineteise vastu. Häälekurrud on siis võnke- ehk vibreerimisasendis. Kopsudest tulev õhuvool ei pääse muidu häälekurdude vahelt läbi, kui peab nad ettepoole lükkama. Oma raskuse tõttu tulevad häälekurrud taas tagasi endisesse asendisse. Mõlemad tegevused korduvad mitu korda järgemööda. Nõnda tekib siis helilisus. Keelehäälikuist on helilised kõik vokaalid ehk avahäälikud ja konsonantidest ahtushäälikud j, l, m, n, r, z, ž, v, β, δ, ɣ, w ning sulghäälikud b, d, g. Välised sõrmuspilkkõhrelihased võimaldavad s o s i s t a d a ja tagumiste abil toimub s ü g a v s i s s e h i n g a m i n e.

3. 2. 3. Kõri tähtsaim osa on h ä ä l e k u r r u d ehk häälepaelad (cordae vocales, plicae vocales, labia vocalia). Häälekurrud on peaallikas, kus moodustatakse heli. Varemalt nimetati häälekurde häälepaelteks peamiselt just sellepärast, et inimestel oli kujutlus, nagu oleksid häälekurrud kuidagi muusikariista keelte sarnased. Tegelikult on häälekurrud õige massiivne lihasmass, mille siseküljed on vallalt ning võivad vabalt liikuda. Välisküljed on kinni kilpkõhre siseseinas. Häälekurdude ja pilkkõhrede sisepindade vahel on h ä ä l e p i l u.] Pärishäälekurdudest ülemal on ebahäälekurrud. Ebahäälekurdude ülesandeks on võidelima eriva- mine pärishäälekurdudele. Kummalgi pool pärishäälekurdude ja ebahäälekurdude vahel on tühe, mida kutsutakse k õ r i v a t s a k e s e k s. Vatsakestegi seintes on lima eritavaid näärmeid. Teiseks moodustavad kõrivatsakesed vaba ruumi, kus pärishäälekurrud saavad liikuda, ning on pärishäälekurdudele kaitseks. Kõri nimetatakse foneetikas a l u m i s e k s h ä ä l e a l l i k a k s.

3.2. 4. Pilkkõhrede liikumise tagajärjel võib häälekurdude asend muutuda ja häälepilu võib saada mitu erisugust kuju. Häälekurdude vahel olev häälepilu moodustab jõudehinguse ajal pikerguse kolmnurga. Nagu eespool juba mainitud, on kõnelemise ajal sissehingamise puhul häälekurdude vahel

olev pilu laia viisnurga kujuline. Väljahingamise ajal on pilu kuju muutuv. Kõri tegevus hääle ja häälikute moodustajana on mitmesugune. Kui häälekurrud on avatud, on kujundatavad häälikud h e l i t u d. Normaalselt on helitud sulghäälikud k, p, t ja ahtushäälikud f, s, š, ɦ, χ. Peab aga kohe siinkohal lisama, et helitus ja helilisus on suhtelised nähtused. Häälikute helitus oleneb sellest, missugune on häälekurdude vahel oleva pilu suurus ja kuju. Kui pilu on avaram, on häälik helitum, kui pilu on väiksema nurgaga, on häälik h e l i l i s e m. Helituse ja helilisuse omavahelistes suhetes tuleb ilmekalt esile k a a s h ä ä l d a m i n e ehk k o a r t i k u l a t s i o o n. Ei hääldata nõnda, et häälikud oleksid moodustatud absoluutselt iseseisvatena üksteise järel, umbes nagu on helmed lükitud nöörile. Häälikuid artikuleeritakse nii, et nad sulavad mõnel määral üksteisesse, umbes nagu vesivärvidega maalides üks värv voolab kokkupuutekohal teisele. Kahe vokaali vahel on nn. helitu häälik sellepärast osaliselt heliline, et helitu hääliku kujundamiseks ei asetu häälekurrud järsku foneerimisasendist avaasendisse ja pärast helitu hääliku moodustamist ei kao avaasend kohe, vaid kummalgi puhul on üleminekuaste, kus häälekurdudevaheline pilu on väikese nurgaga.

3. 2. 5. Eesti rahvuskeel ja murrete enamik ei tunne

helilisi sulghäälikuid b, d, g, mis on omased vene (баба 'eit', деды 'vanaisad', нога 'jalg'), saksa (beben 'värisema', dulden 'kannatama', gegen 'vastu'), inglise (babble 'lobisema', did 'tegi', go 'minema') või mõnele muule keelele. Eesti rahvuskeeles võib helilisi sulghäälikuid kuulda vaid nendelt isikutelt, kelle häälduses on tugevat võõrkeele mõju. Samuti võõrkeele mõjul esinevad b, d, g vastu vene keeleala ja Lätis leivu ning lutsi keelesaarel. Need sulghäälikud, mida eesti õigekirjutus tähistab b, d, g-ga, on p o o l h e l i l i s e d ehk p o o l h e l i t u d. Foneetilises kirjas — foneetilises transkriptsioonis — on poolheliliste sulghäälikute märgiks B, D, G. Mainitagu siinkohal veel seda, et poolheliline on ka eesti s, kui ta on vokaalide vahel või helilise konsonandi järel. Viimase hääliku foneetiliseks märgiks tarvitatakse suurt Z-d. Eesti B, D, G ja Z (uBå, oDà, aGà, iZà, pärZlane, s.o. uba, oda, aga, isa, pärslane) kujundamisel on häälepilu kogu aeg väga väikese nurgaga. Poolheliliste häälikute alg- ja lõpposas on pilu sageli nii väikese nurgaga, et häälekurrud on tegelikult foneerimisasendis, ja sel juhtumil on siis vastava hääliku alg- ja lõpposa moodustatud heliliselt.

3. 2. 6. Et eesti keeles on poolhelilistel ehk poolhelitutel sulghäälikutel keelele omapära andev osa, siis esita-

tagu nende helilisuse kohta lähemalt mõni näide. Sõna alguses on eesti k, p, t alati täiesti helitud (kook, paat, taat). Helitud on ka võõrsõnade ortograafilised b, d, g samas asendis (brigadir, draama, garaaž). On täiesti ebaeestipärane taotleda helilisi sulghäälikuid võõrsõnade alguses, nagu seda võib kuulda mõnede haritlaste kõneuususest. Brigadir, draama ja garaaž häälduvad keelepäraselt ikkagi prigadir, traama ja karaaš. Sõnaalguline sulghäälik, olgu kirjapildis k, p, t või b, d, g, võib muutuda algosas veidi heliliseks siis, kui tema ees on otseselt heliline vokaal ning sulghäälikuga algav sõna sulab eelneva sõnaga foneetiliselt üheks sõnaks, nagu näiteks juhtumeil vana kana, koolipoiss, teidubaar. Sõna sees helilises naabruses on eesti sulghäälikud k, p, t ja s seda helilisemad, mida lühemad nad on ning mida kaugemal sõnaz nad asuvad. Kui häälik lüheneb, muutub ta helilisemaks, ja vastupidi. Pikas sõnas, nagu kookidegagi, on viimased sulghäälikud spirantsemad ning peaaegu helilised. Sõna lõpus on sulghäälikud B, D, G ja Z helitud, kuid siiski nõrgemad kui k, p, t ja s. Teatavasti peetakse ilmseks häälduamisveaks helilise z tarvitamist eesti keeles, mida peamiselt haritlaste kõnes võib vahete-vahel kuulda (izä, tazä, s. o. isa, tasa). Samasuguseks võõrapäraseks häälduamisveaks tuleb pidada võõrsõnades häälduatavaid helilisi b, d, g-d,

mida taotletakse mõnede teadlikkudegi keeletarvitajate poolt. Õige keelevaistuga eestlane ei häälda sõnades oodidega, žaboode, liigaga jne. ühel juhtumil heliliselt sulghäälikut ega püsi teisel juhtumil eesti poolhelitul, s. t. ei ütle ôdiDeGa, žabô.De, līgaGa, vaid hääldab kogu sõna ulatuses helitud või poolhelitud sulghäälikud: ôDiDeGa, ŽaBô.De ehk šaBô.De, lĪGaGa. Eesti keelevaist eeldab siin igal juhtumil poolhelitut või helitut sulghäälikut.

3. 2. 7. Foneetilises kirjanduses jagatakse sulghäälikud helilisuse järgi kahte rühma: helituteks - t e e n u i s t e k s (k, p, t)- ja helilisteks - m e e d i a t e k s (b, d, g). Et eesti keeles k, p, t ja b, d, g üheks eristajaks on siiski helilisus, siis tarvitatakse ka eesti keelest kõneldes oskussõnu teenuis ja meedia. Eesti keeles ei ole aga helilisus sulghäälikute peaeristajaks. Pandagu tähele sõnu toob ja toop, kus mõlemal puhul on tegemist helitu sõnalõpulise sulghäälikuga, kuid siiski tajub eestlase kõrv kohe, kas küsimuses on p või b. See tõik osutab, et eesti keeles peab otsima muid tegureid sulghäälikute eristamisel. Selleks teiseks teguriks on nende häälikute moodustamise erinev intensiivsus. Eesti keelest kõneldes tuleks seega tarvitada oskussõnu t u g e v ehk f o r t i s ja n õ r k ehk l e n i s.

3. 2. 8. Nendes keeltes, kus leiduvad helitud sulghäälikud ehk teenuised ja helilised sulghäälikud ehk meediad, võivad meediad helitus naabruses muutuda teenuisteks ja teenuised helilises naabruses meediateks, nagu vene keeles , kus laused от дома ja под столом häälduvad ад дома ja пат сталом. Eesti keeles võivad leenised helitus naabruses muutuda fortisteks, kui neile järgneb otseselt helitu häälik. Sõnad kärbsed, urbsed, toobki, püüdsid, soodsad, tundsime, jalgsi, mitmekülgselt on fortistega seal, kus kirjapildis on b, d, g : kärpsed, urpsed, tõpki ~ tôpki, püitsiD, sõtsaD, tuntsime, jalksi, mitmeGülkseD. Kui samades sõnades mõnes teises vormis ei järgne sulghäälikule helitut häälikut, esineb ikkagi leenis: kärbes, urbne, toob, püüdma, soodus, tundma, jalg, mitmekülgne. Helitus naabruses ei ole hääldus-likku vahet b, d, g ja k, p, t vahel, kuigi kirjapildid on tunduvalt erinevad. Hammassulghäälik t hääldatakse näiteks sarnaselt sõnus üldse, jõudsid, pisemadki ja kitsi, metsas, pisematki = ültse, jeutsiD, piZematki ja kitsi, metsaZ , piZematki. Leenise muutumine fortiseks võib esile tulla liitsõnadeski, kui liitsõna osised on teineteisega tihedasti liitunud: raudtee, kuldsepp, kingsepp hääldatakse tegelikult rauttee, kultsepp, kinksepp = rautte~rauttē, kultseb, kiŋkseb. Kui liitsõna osised on liitunud lõdvemalt, säilib

leenis, nagu näiteks sõnades neidsinatseid, kuldsõrmus, muld-keha = neìD-sinatseiD, kuìD-sœrmùZ, mulD-kehà. Liitsõnades võib sõnaalguline fortis muutuda vastupidi eelmisele juhule leeniseks, kui fortise eel on heliline häälik. Koolipoiss, sajakordne, elutuba, villpea on vokaalidevahelise ehk intervokaalse leenisega: kõlÍBoiš, sajàGorÒDne, elùDuBa, vilBéa. Äsja kirjeldatud sulghäälikute hääldamisintensiivsuse muutumine on sandhinähtusi (sandhist on juttu vastavas peatükis). Tüüpiline sandhinähtus on seegi, et siis, kui lauses järgnev sõna algab fortisega, muutub eelneva sõna lõpus olev leenis ka fortiseks. Pandagu tähele sõna toob lauses ta toob ja ta toob piima. Viimases lauses hääldatakse b asemel p: ta toop piima. Juba sellepärast ei või eesti keeles fortissulghäälik igas asendis püsima jääda, et tema esinemistingimused on piiratud. Fortissulghäälik võib niisugusena esineda üksnes sõna absoluutses alguses ja lõpus (kook, paat). Muus asendis on sulghäälik kas leenis või nn. geminaat. Ainult kohati Põhja-Eesti rannamurdes võivad fortised esineda ka vokaalide vahel ja heliliste ahtushäälikute järel (nagu soome keeles): akà 'aga', lupà 'luba', kotà 'koda', jalka 'jalga'.

3. 2. 9. Ülalpool on öeldud, et eesti sulghäälikud on seda helilisemad, mida lühemad nad on. Mida lühem on sulghäälik,

seda väiksema intensiivsusega on ta ühtlasi moodustatud. Et pikem häälik on moodustatud intensiivsemalt ja lühem vähema intensiivsusega, kehtib kõigi eesti keele häälikute kohta. Artikuleerimise intensiivsus oleneb tugevamast õhuvoolu survest ja häälduSorganite tugevamast tegevusest.

3. 2. 10. Eesti l, m, n, r, v on helilised. Helitus naabruses võivad nad olla ka ise helitud. Sõnades lehm, mahl, pahn, kõhr, kohv, rasv on h-le ja s-le järgnev ahtushäälik täiesti helitu: lehM, mahL, pahN, kehR, kohV, rasV. (helitut häälikut tähistab suur kirjatäht). Sel ajal, kui moodustatakse helitut konsonanti, on häälekurrud avatud. See avatus säilib ka järgneva helilise hääliku kujundamisel, nõnda et häälekurdude vahel ei ole helilisuseks vajalikku foneerimisasendit. Lõuna-eesti murretes on helitud vokaalid tavalised helitute konsonantide järel, nagu näit. setu murdes, kus kõneldakse tettŭ? 'tehtud', nakkattŭ? 'hakatud'. Helitute vokaalide hääldamistaust on niisamasugune kui heliliste konsonantide helituks muutumisel. Ka vokaalide puhul säilib artikulatsiooni ajal häälepilu avaasend.

3. 2. 11. Eesti keele üheks omapäraseks jooneks on veel see, et sõna absoluutses alguses on heliliste konsonantide algosa helitu. Isikuti on helitus nii suur, et kuuldub, nagu oleks sõna algusesse häälduatud h: hlammàZ 'lammas',

hrêm 'rõõm'.

3. 2. 12. Häälekurdudevahelisel a h t u s e l on mitu ülesannet. On olemas kaks k a h i n a - ja kaks h e l i j u h t u m i t. Kahinajuhtumiks on kõigepealt s o s i n. Sosina ajal on häälekurrud teineteise vastas, aga kõhrepilu on avatud ja häälepilu on suletud. Teiseks kahinajuhtumiks on h õ n g u s. Hõngamisel on häälekurrud nii kaugel teineteisest, et nad ei hakka võnkuma. Nõnda moodustub harilikult h - häälik.

3. 2. 13. Eesti h on igas asendis k õ r i h ä ä l i k ehk l a r ü n g a a l, olgu ta sõna alguses, sees vokaalide vahel, mõne teise konsonandi ees või sõna lõpus (hakkama, lähen, lehmad, nahk, jah). Järgneva helilise hääliku ees on lühike h võrdlemisi heliline, see tähendab, et tema artikuleerimisel on häälepilu hõngusahtus nõnda kitsas, et artikuleerimise alguses ja lõpus on häälekurdudel mõnel määral foneerimisasenditki. Intervokaalne h on eriti nõrk ja võib kiirkõnes koguni kaduda, nagu sõnas lähen, mida luulekeeles sagedasti riimitaksegi sõnaga näen. Samuti väga heliline ning nõrk on eesti keeles sõnaalguline h, kui teda häälda takse keelepäraselt õigesti. Rahvuskeeles ja murrete suures enamikus on sõnaalguline h ehk s õ n a a l g u l i n e h õ n g u s kadunud. Hea hobune häälda takse normaalselt ea

oBùne. Ainult lõuna-eesti murdeala kaguosas ja Hiiumaal Pühalepa murrakus ning küliti Kuusalu neemedel on sõnaalguline h praegugi täiesti eluvõimeline. Kui teda häälda takse rahvuskeeles, on ta enamasti teoreetiliseks normiks. Üldiselt eksitakse rahvuskeeles väga palju sõnaalgulise h vastu. On võimalik kuulda häälda misuusust, nagu êà hoBùne või hêà oBùne, h-d võidakse hääldada isegi seal, kus ta pole kunagi olnud murdepäranegi: hol'ì héà hoBùne või hol'ì éà oBùne 'oli hea hobune'. Korrektne eesti rahvuskeele häälda mine nõuab, et h-d hääldataks kõikjal seal, kus teda kirjutataksegi, või ta jäägu sõna alguses ikka ja alati hääldamata. Viimane võimalus on üldisem ja keele iseloomule vastavana soovitavamgi. Teda võidakse hääldada nende murrete aladel, kus ta on praegugi veel elav. Sõnaalguline h on läinud kaduma seetõttu, et hõngusasend on üha taandunud, kuni sõna on alanud foneerimisasendiga nagu järgnev vokaalgi.

3. 2. 14. Kui ei osata sõnaalgulist h-d õigesti hääldada, võidakse sageli eksiteele minna ja h asemele häälda takse suuahtushäälik ɣ või ç (vt. allpool): ɣìrmuZ ɣéà ɣoBùne 'hirmus hea hobune'. Võõrkeelte mõju all olevate isikute

hääldamises võib kuulda χ-d ja ç-d sõna seeski: leçM 'lehm', taχtma 'tahtma'. Õigel eesti h-l pole märgatavat suulist artikulatsiooni, vaid hääliku peamine moodustuskoht on ikka kõris. Naabrushäälikute, eriti vokaalide mõjul võib suuõõnes olla kaasmoodustust. Ka võõrsõnade ja võõrnimede algupärase hää.dab eestlane h-na, nagu sõnades psühholoogia, tehnika, Tšehhov jne.

3. 2. 15. Häälepilu hõngusasendiga on kujundatud ka h õ n g a t u d ehk a s p i r e e r i t u d häälikud. Saksa keele k, p, t erinevad selle poolest eesti omadest, et saksa häälikute lõpposas kuuleb h-d. Kui moodustatakse hõngamata sulghäälikut, kaob häälekurdude hõngusasend harilikult kohe pärast seda, kui on lõppenud vastava hääliku artikuleerimine. Hõngatud sulghääliku puhul püsib häälekurdude hõngusasend veel pärast sulghääliku moodustamistki. Võrreldagu selleks saksa Kopf, Tante ja Pappen ja eesti kopp, tont, papp hääldamist. Hõngatud hääliku moodustamisel on häälekurdude vahel olev pilu võrdlemisi avar. Pilkkõhredevaheline pilu on avatud. Pilu suurim laius on vähemalt 1,5 mm. Hõngamata hääliku puhul on pilu eest ja tagant teravakujuline. Hõngamisel pääseb artikulatsioonikohale rohkem õhku kui muidu. Seejuures on hõngatud häälikud moodustatud nõrgema intensiivsusega kui hõngamata häälikud. Eesti keeles esineb

hõngatud sulghäälikuid tavaliselt vaid saksa keele mõjul mõnede vanade linlaste keeles, kes võivad hääldada khuĭDaZ, phalùn, thänàn õigete kuidas, palun, tänan asemel. Ühel juhtumil on ka eesti keeles nõrk hõngus siiski täiesti keelepärane, nimelt sõna absoluutses lõpus: kuk̄h, pap̄h 'kukk, papp'. Eesti keeles ei ole sõna lõpp järsk, vaid sõna artikuleerimine vaibub pikkamööda. Et helitu hääliku artikuleerimisel on häälekurdudes hõngusasend, siis ei kao sõna lõpus oleva helitu hääliku moodustamise lõppedes hõngusasend kohe, vaid püsib veidike veel edasi. Kui sõna lõpus on heliline häälik, siis ei kao häälekurdude foneerimisasend kohe vastava hääliku artikuleerimise lõpetamisel, vaid häälekurrud foneerivad natuke edasigi. Seetõttu kuuleb eesti keeles vokaaliga ja helilise konsonandiga lõppevas sõnas lause absoluutses lõpus ebamäärast vokaalikest: kes see oli?, laual on kann häälduvad sageli kešse oliə?, laŭwàl on kaǹnə. Isikuti on see sõnalõpuline ebamäärane vokaalike arenenud täielikuks e- või õ- sarnaseks vokaaliks ja vastava isiku kõne on si s paheliselt ö k i t a t u d.

3. 2. 16. Häälekurdudega moodustatakse veel mõned keelehäälikud peale juba mainitud h. Häälekurdude s u r u a h t u s e g a moodustatakse nimelt k a t k e h ä ä l i k, mis on tavaline taani, läti ja liivi keeles. Eesti keelealal esineb katkehäälik teatavasti üksnes läti keele tugeva mõju

all olevas leivu murdes. Tema foneetiliseks märgiks on ʔ. Läti keeles on katkehäälik näit. sõnades būt 'olla', pūt 'puhub,' draugs 'sõber', kus pikk vokaal või diftong katkestatakse keset hääldamist, nõnda et häälik või häälikuühend hääldub justkui kahes osas. Leivu murdes võib katkehäälikut kuulda näit. sõnas paʔaťťama 'pajatama, kõnelema'. Katkehäälik on ahtuse ja sulu vahemoodus. Katkehääliku artikuleerimisel ei ole häälekurdudes täielikku sulgu, vaid häälekurrud on hetkeks tugevasti teineteise poole surutud. Liivi keeles on mõnel puhul registreeritud ka täielikku sulgu, mis on aga äärmiselt põgus.

3. 2. 17. Häälekurdude vahele võib artikuleerimisel olla tekitatud ka täielik sulg, mis on ajaliselt üsna pika kestusega. Häälekurdude välisservad lähevad teineteise vastu, nõnda et suletakse tee kopsudest tulevale õhuvoolule. Häälekurdude vahele moodustunud suluga kujundatakse kõigepealt k õ r i s u l g h ä ä l i k ehk l a r ü n g a a l - k l u s i i l, mis lõuna- eesti murretes on üsna harilik: aňňaʔ 'anna', vęťťaʔ 'võta', ärʔ 'ära', jälʔ 'jälle' jne. Rahvuskeelest tunneme seda kõrisulghäälikut mõnest interjektsioonist, nagu ɔʔʔɔ (laisa eitussõnana). Hääldusveana võib ta esineda k asemel: ʔuʔ 'kukk', ʔass 'kass'. Nagu eesti keele intervokaalsed helitud sulghäälikud ei ole täies-

'ti helitud, nõnda on ka ʔ alguses ja lõpus osalt heliline, s.o. häälekurdude vahel ei ole kujundatud absoluutset sulgu hääliku alg- ja lõpposas. Peale eesti keele võib nõrka kõrisulghäälikut kuulda mõnes soome murdes. Õige harilik on ta semi keeltes.

3. 2. 18. Teiseks moodustatakse häälekurdude suluga j ä r s k a l g. Seda meile võõrast sõnaalgu tunneme kõigepealt saksa keelest. Sõnades aber 'aga', ein 'üks', immer 'ikka' on vokaali ees veel suulisi sulghäälikuid meeldetuletav nõksatus. Kõrisulghääliku ja järsu alu vahel ei ole füsioloogilist vahet. Vahe on positsiooniline. Järsu alu moodustamisel ei asetu häälekurrud sõna alguses otsekohe foneerimisasendisse, vaid nad sulguvad enne hetkeks täielikult ja avanevad siis foneerimisasendisse. Lisatagu veel, et eesti keeles võib järsk alg olla emfatiseerivaks võtteks. Kui mõnd sõna tahetakse lausest eriti esile tõsta, võidakse temä alguses vokaali ette hääldada õigegi tugev järsk alg: ma ütlen - ʔei, ʔei ʼma ütlen: ei! ei!ʼ Eesti keeles on sõnadel muidu l a u s k a l g, s.o. jõudeasendist siirdutakse pikkamisi foneerimisasendisse. Seetõttu sulavad eesti keele sõnad omavahel kokku ja kõne ei ole staakatoline nagu saksa keeles. Ainult kadaklikus häälduses võidi ka eesti keeles iga sõnaalgulise vokaali ees järsku algu tarvitada.

Kui vokaaliga lõppev sõna liitub järgmise sõnaga, nagu maa-alune, elu-aegne, ei ole siingi liitsõna teise osise alguses järsku algu, vaid üksnes akustiline paus. Õiges eesti keeles kõlavad näiteks mis on?, mul on, ei ole jne. ühe sõnana: mis̆ son?, mul̆ lon, eĭ jolè.

3. 3. M a n u s t o r u.

3. 3. 1. M a n u s t o r u k s nimetame seda osa häldamiselunditest, mis on ülalpool häälekurde. Manustoru osad on k õ r i e s i k (vestibulum laryngis), n e e l u õ õ s (cavum pharyngis), s u u õ õ s (cavum oris). Viimane on häälikute moodustamise seisukohalt kõige olulisem. Igasugust suuõõnes kujundatud häälikut kutsutakse s u u h ä ä l i k u k s ehk o r a a l i k s. Edasi on n i n a õ õ s (cavum nasi). Kui hääliku moodustamisel on ninaõõs esmajärgulise tähtsusega, on niisugune häälik n i n a h ä ä l i k ehk n a s a a l. Suuõõne osi peab üksikult hästi tundma, et edaspidi aru saada iga hääliku moodustuskohast ja moodustusviisist.

3. 3. 2. Kui alustada vaatlust kõri poolt, näeme kõigepealt n i b u ehk k u r g u n i b u (uvula). Sellele järgnevad p e h m e s u u l a g i (palatum molle ehk velum palati) ja k õ v a s u u l a g i (palatum durum). Pehme suu-

lagi koos nibuga sulevad ja avavad käigu ninaõõnde, kuid poolt selle on neil organeil ka otseseid ülesandeid häälikute kujundamisel. Pehme suulagi jaguneb kolme ossa: t a g a-, k e s k- ja e e s o s a (postvelum, mediovelum, praevelum). Ka kõva suulagi jaguneb kolme ossa: t a g a-, k e s k- ja e e s o s a (postpalatum, mediopalatum, praepalatum). Häälikud, mille peamine moodustuskoht on nibu, on n i b u h ä ä l i k u d ehk u v u l a a r i d; need, millel on moodustuskohaks pehme suulagi, on p e h m e s u u l a e h ä ä l i k u d ehk v e l a a r i d, ja millel kõva suulagi - k õ v a s u u l a e h ä ä l i k u d ehk p a l a t a a l i d. Peale selle kõneleme veel, täpsemalt eristades, p o s t v e l a a r i d e s t, m e d i o v e l a a r i d e s t, p r e v e l a a r i d e s t ja p o s t p a l a t a a l i d e s t, m e d i o p a l a t a a l i d e s t, p r e p a l a t a a l i d e s t.

3. 3. 3. Kõva suulae eesosas on h a m b a s o m b u d ehk a l v e o o l i d (alveoli). Viimases kohas moodustatud häälikud on s o m p h ä ä l i k u d ehk a l v e o l a a r i d. Edasi on olulised ka hambad (dentes). Siin kujundatud häälikud on h a m m a s h ä ä l i k u d ehk d e n t a a l i d. Kui häälik moodustatakse hammaste taga, on ta p o s t-

d e n t a a l, kui aga hammaste vahel - i n t e r d e n - t a a l.

3. 3. 4. Suuõõne põhjas on k e e l (lingua). Igasugune keele abil artikuleeritud häälik on k e e l e h ä ä l i k ehk l i n g v a a l. Keele osad on k e e l e p ä r a (radix), k e e l e s e l g (dorsum), milles eristame kolme osa: postdorsum, mediodorsum ja praedorsum. Keeleseljal moodustatud häälikud on p o s t d o r s a a l i d, m e d i o - d o r s a a l i d ja p r e d o r s a a l i d. Artikulatsiooni seisukohalt on tähtsad keeleselja äärmine eesosa ehk l a b a (corona) ja k e e l e t i p p (apex), kus artikuleeritakse k o r o n a a l i d ja a p i k a a l i d. Häälikud, mille peamine artikulatsioonikoht on keele külgedel (latera), on k ü l g h ä ä l i k u d ehk l a t e r a a - l i d.

3. 3. 5. Keele kuju võib muutuda ning keel võib liikuda edasi ja tagasi, üles ja alla kas tervikuna või üksikus osas. Keele suur painduvus võimaldabki mitmesuguseid artikuleerimisviise, mis tekitab erisuguseid akustilisi efekte. Neid tajume eri häälikutena. Suuõõnel koos temas asetsevate häälikuid moodustavate organitega on kahesugune funktsioon. Esiteks võib suuõõnes tekkida mitmesuguseid takistusi kopsudest tulevale õhuvoolule, mis on erisuguste mürade põhjuseks.

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU

Teiseks võib organite eri asendite tõttu kujuneda mitmesuguseid resonaatoreid, mis annavad täishäälikutele eri mündi.

3. 3. 6. Lõpuks peab mainima h u u l i g i (labia), kus kujundatakse h u u l h ä ä l i k u d ehk l a b i a a l i d. Kui tegevuses on mõlemad huuled, on häälik b i l a b i a a l. Kui hääliku moodustajaiks on aga alumine huul ja ülemised hambad, on häälik l a b i o d e n t a a l ehk d e n t i - l a b i a a l.

3. 3. 7. Hääldamisorganid jagunevad aktiivseiks ja passiivseiks selle järgi, missugune osa on neil häälikute moodustamisel. Aktiivseiks nimetatakse neid elundeid, mis võivad teha häälikute moodustamiseks vajalikke liigutusi. Passiivsed elundid ei toimi iseseisvalt, vaid nad on üksnes aktiivsete organite tugipunktiks. Aktiivsed hääldamisorganid on häälekurrud, nibu, pehme suulagi, keel ja huuled. Passiivsed organid on kõva suulagi, alveoolid ja hambad. Mõnel puhul võib aktiivne hääldamisorgan olla passiivnegi. Nõnda näiteks on k moodustamisel pehme suulagi passiivne. Keeleselja tagaosa tõuseb pehme suulae poole ning moodustab temaga sulu. Häälikute moodustamisest võib osa võtta ka kaks aktiivset organit, nagu bilabiaalse f kujundamisel, kus mõlemad huuled lähenevad teineteisele.

3. 3. 8. Nibu, pehme ja kõva suulagi, keel ja huuled

kokku on ü l e m i s e k s h ä ä l e a l l i k a k s. Siin saab häälik oma olemuseks vajaliku värvingu ehk kvaliteedi. Manustoru on ühtlasi ka tähtsaks resonantsiruumiks. R e s o n a n t s ehk k õ m a on keha kaasavõnkumine, kui mõjuva võnkumise ehk lainetuse võnkesagedus on võrdne keha enda võnkesagedusega. Inimorganismis on , nagu öeldud, peamisteks resonaatoriteks manustoru ja rindkere.

3. 3. 9. Enne kui asuda vaatlema manustoru tegevust, tuleb lausuda paar sõna sellest, kuidas on võimalik seda tegevust uurida. Üheks võimaluseks on mitmesugused haiguslikud nähtused, kus põskedes või mujal suuõõne välisseinas on haav või avaus, mis võimaldab hääldamise ajal vaadata suuõõnde. See võimalus on muidugi haruldane ning erakordne. Teisteks võimalusteks on r ö n t g e n ja p a l a t o g r a a f i a. Röntgeni abil võime teha ülesvõtteid igast üksikust keele asendist ja filmida koguni pikemalt keele tegevust kas üksiku hääliku või sõna hääldamisel. Et aga röntgeniülesvõtted ei ole alati kättesaadavad, kasutab keeleteadus lingvopalataalse artikulatsiooni uurimiseks kõigepealt p a l a t o g r a a f i a t. Palatograafia abil saame p a l a t o g r a m m e. Palatografeerimiseks vajatakse kunstlikku suulage, mis asetatakse suhu loomulikule suulaele. Kunstlik suulagi peab olema hästi õhuke, et ta ei

Enne suhu asetamist on kunstlik suulagi kaetud mingi kahjutu pulbriga, mille keel pühib ära artikulatsioonikohalt. Suuõõnes toimuvat hääldamisttegevust saab registreerida ka kümograafi abil. Mainitagu sedagi, et keele survet konsonantide hääldamisel uuritakse tensomeetriga, huulteartikulatsiooni labiograafiaga või kinematograafiliste meetoditega. Erinevate lihasrühmade bioelektriliste potentsiaalide muutumist artikuleerimisel uuritakse elektromüograafi, häälekurdude võnkumist laringoskoobi, stroboskoobi või teistegi vahendite abil. Hingamisliigutusi ja neile kaasnevaid õhurõhu muutusi kõnelemisel uuritakse pneumaatiliste vahenditega.

3. 4. N e e l u õ õ s.

3. 4. 1. Neeluõõnel pole eesti keeles häälduslikku ülesannet. Siin moodustatakse üksnes mõni interjektsioon (näit. joomise jäljendamisel). Mõnes teises aga, nagu näit. araabia keeles, võib neeluõõnes moodustada mitmeid eri häälikuid, mida artikuleeritakse sel teel, et neeluõõnes kujundatakse elundi kokkutõmbamisel kas avaram või kitsam ahtus. Neeluõõnes moodustatud häälik on n e e l u h ä ä l i k ehk f a r ü n g a a l.

3. 5. N i b u .

3. 5. 1. Nibu on liikuv lihasmass, mis, nagu öeldud, suleb käigu ninaõõnde või avab selle. Lihaste kokkutõmbumise tõttu võib pehme suulagi koos nibuga tõusta ning vastu neelu-seina minna. Seega suletakse käik ninaõõnde. Kui aga pehme suulagi koos nibuga ripub alla, pääseb õhku välja ka läbi ninaõõne. Ninaõõs muutub seega resonaatoriks, mis annab häälikule erilise varjundi. Nõnda siis olenevad nibu tegevusest suurel määral n a s a l i s a t s i o o n ja n a s a a l-s e t e häälikute olemasolu, millest on kõnet allpool.

3. 5. 2. Nibu võib aga olla ka mõnede häälikute otseseks moodustajaks. Kõige tuntum nibuhäälik on n i b u - ehk u v u l a a r n e r. See häälik on hästi tuntud prantsuse, saksa ja mõnest teisest keelest. Eesti keeles esineb ta üksnes isikuti. Noorte hulgas on hakanud uvulaarne r levima. Harilikult nimetatakse uvulaarse r-i hääldamist põristamiseks. Uvulaarne r kujundatakse nõnda, et kopsudest tulev õhuvool lükkab nibu ettepoole. Oma raskuse mõjul laskub nibu siis taas endisesse asendisse. Niisugune ettepoole lükkumine ja tagasilaskumine toimub mitu korda. Uvulaarse r-i kujundamisel toimub niisiis seesama tegevus, mis on omane keeleotsa- r-i moodustamisele. Et nibu-r kujundatakse

nibu väristamisega, nimetatakse seda häälikut n i b u v ä r i h ä ä l i k u k s ehk u v u l a a r s e k s t r e m u l a n d i k s, mille foneetiliseks märgiks on ʀ.

3. 5. 3. Nibuga võib olla moodustatud ka eriline ahtushäälik x ja nibu-sulghäälik q, mis moodustuvad sel teel, et pehme suulagi ja nibu moodustavad sulu vastu neeluseina. Need häälikud eesti keeles ei esine, kuid on tavalised mõnes teises Nõukogude Liidus kõneldavas keeles.

3. 5. 4. Nibu ja pehme suulae tagaosa võivad sulgeda käigu ninaõõnde kas täiesti või osaliselt. Normaalse häälduse sega inimesel on ainult teatud häälikute puhul käik ninaõõnde avatud. Võib aga esineda patoloogilisi juhtumeid, kus nibu puudub või pehme suulagi on üldse liiga lühike, või nibu tegevus on halvatud, nii et käiku ninaõõnde ei ole võimalik sulgeda. Niisugusel korral käib kõnega kaasas väga tugev õhuvool ka nina kaudu, mida nimetatakse i n i k s.

3. 5. 5. Kui nina kaudu voolab õhku välja ainult vastavate häälikute puhul või teatud ühendites, kõneleme n a s a a l s u s e s t j a n a s a l i s a t s i o o n i s t. Nasaalsed häälikud on need, mille moodustamisel on tingimatuks nõudeks õhuvoolu vaba tee nina kaudu, nagu m, n ja ŋ kujundamisel. Nasaleerimine on ninaõõne avaolek sekundaarse või koartikulatsioonilise nähtusena, näiteks m, n, ŋ-le

järgneva vokaali puhul eesti keeles. Sõnas maa võib kogu sõna artikuleerimise ajal käik ninaõõnde olla avatud. Seega esinevad selles sõnas nasaal m ja nasaleeritud vokaal a.

3. 6. K e e l j a s u u l a g i .

3. 6. 1. Pehme ja kõva suulae ning hammaste suunas artikuleerib keel mitme eri osaga. Keele artikulatsioonid on üldse palju arvukamad kui ühegi teise häälduselundi omad. Kõneleme ju eesti keelest , sest keeletarvitaja teadvuses on keel just see tegur, mis võimaldab erisugust kõnelemist. Siinkohal on põhjust peatuda häälikute moodustamise üldistel põhimõtetel. Inimkeele häälikud jagatakse konsonantideks ehk kaashäälikuteks ja vokaalideks ehk täishäälikuteks. Konsonantide moodustamisel on kopsudest tuleval õhuvoolul ikka kuskil mingisugune takistus ees. Õhuvool kõrvaldab takistuse ning tekitab müra. Seda müra tajume eri häälikutena olenevalt sellest, kus on takistus ja milline ta on. Vokaali moodustamisel ei ole õhu teel suuõõnes ega huultel takistust. Kuigi keel on mõne vokaali kujundamisel tõusnud enam kui teise vokaali moodustamisel, ei teki siiski ühegi vokaali artikuleerimisel ilmset müra. Vokaalide moodustamisel on kogu häälduspaparaat pingutatud. Pingutatud on isegi suu- ja ninaõõne seinad. Konsonante iseloomustab aga see

asjaolu, et pingutus on keskendunud üksnes teatud kohta - sinna, kus on asjaomase hääliku moodustamise tulipunkt. Muu osa häälduaparaadist ei ole pingutatud. Täiesti pingutamata on suu- ja ninaõõne seinad. Konsonantide ja vokaalide moodustamisel on vahe ka kopsudest tulevas õhuvoolus. Konsonantide puhul on õhuvool tugev. Eriti tugev on ta helitute konsonantide moodustamisel. Vokaalide puhul on õhuvool nõrk. Mõnes keeles võivad häälduorganite pingutus ja õhuvoolu tugevus olla suuremad kui teises. Eesti keelt iseloomustab just niihästi pingutuse kui ka õhuvoolu tugevuse suhteline nõrkus.

3. 6. 2. Selle järgi, missugune asend on häälekurdudel, on konsonandid kas helitud või helilised. Helitud konsonandid on üldiselt tugevamad kui helilised, sest helitud moodustatakse suurema müraga, s. o. nende moodustamisel on õhuvool tugevam. Eesti sulghäälikute B, D, G (õigekirjutuses b, d, g) ja sisihääliku Z (õigekirjutuses s) artikuleerimisel on tugevuse ja helilisuse omavahelised suhted keerulisemad. Helilisuse suhtes kuuluvad need häälikud helitute hulka, ent tugevuselt siiski heliliste juurde. Need häälikud on nimelt helitud ja nõrgad.

3. 6. 3. Keel võib vastu suulage või mõnd teist elundit moodustada kas s u l u, a h t u s e või ainult vähe suunduda teise elundi poole, nõnda et keele ja viimase vahele jääb

ikkagi a v a u s. Kui keel ja vastaselundid moodustavad sulu, kutsutakse niiviisi kujundatud häälikut s u l g h ä ä l i k u k s ehk k l u s i i l i k s (k, t, p). Samade häälikute kohta tarvitatakse ka oskussõna i m p l o s i i v, mis aga eesti keeleteaduses ei ole kodunenud. Kui keele ja vastasorgani vahel on ahtus, on häälik a h t u s h ä ä l i k ehk s p i r a n t (χ, ɣ, ŋ, j, ʃ, ʒ, s, z, š, ž, l, r, v, f jne.) Kui artikuleerimisel keel ainult suundub vastaselundi poole, kõneleme a v a h ä ä l i k u s t ehk v o k a a l i s t (a, o, u, e, ä, e, i, ö, ü jne.).

3. 7. H u u l e d.

3. 7. 1. Olles lõpetanud suuõõnes moodustatavate häälikute kirjeldamise, tuleb võtta vaatluse alla need häälikud, mis artikuleeritakse huultega. Need häälikud, mille moodustamisel on huultel peamine ülesanne, on h u u l h ä ä l i k u d ehk l a b i a a l i d. Huultega võib häälikuid moodustada eri viisil. Hääliku moodustajaks võivad olla mõlemad huuled. Alumine huul on aktiivsemaks organiks, mis liigub ülemise huule poole. Kui artikuleerimisest võtavad osa mõlemad huuled, kõneldakse b i l a b i a a l s e i s t häälikuist. Kui aga häälik kujundatakse alumise huule ja ülemis-

te hammaste reaga, kutsutakse teda l a b i o d e n t a a l s e k s ehk d e n t i l a b i a a l s e k s. Huultega võib kujundada niihästi sulg- kui ka ahtus- ja avahäälikuid. Sulghäälikute moodustamine on võimalik siiski vaid bilabiaalselt kui mõlemad huuled sulevad täielikult tee kopsudest tulevale õhuvoolule. Bilabiaalne või labiodentaalne ahtus võib olla erikujulise piluga. Et huulhäälikute artikuleerimine on silmagagi kergesti nähtav, ei alistu need häälikud nõnda hõlpsasti assimilatsioonidele nagu oraalsed ja larüngaalsed häälikud. Kui artikulatsioon on nähtav, võib seda kontrollida.

IV. SUU- JA HUULHÄÄLIKUD.

Edasi käsitletakse eesti rahvuskeele ja murrete üksikuid häälikuid, mis moodustatakse suus ja huultel.

4. 1. S u l g h ä ä l i k u d ja n a s a a l i d.

4. 1. 1. Suus moodustatud sulghäälikud on k ja t ning nende helilised vasted g ja d. Enne nende üksikasjalist käsitlemist tuleb mõne sõnaga iseloomustada sulghäälikut üldiselt. Sulghäälikul on kolm ilmset ajalist moodustusosa, nimelt i m p l o s i o o n, o k l u s i o o n ja e k s p l o s i o o n. Implosioon on hetk, kus keel kujundab

sulgu, oklusioon on sulu kinnipidamine - seepärast kutsutakse teda rahvusvahelise nimetusega k a t e n ü ü k s -, eksplosioon on sulu avamine. Mida peamiselt kõrvaga kuuleme, on just eksplosioon. Kui klusiil on helitu või poolheliline, nagu eesti keeles, on tema artikuleerimisel häälekurrud avatud kas täielikult või osaliselt. Heliliste sulghäälikute puhul on häälekurrud foneerimisasendis. Sulghäälikute kolme osa ja helilisust saame uurida kas kümograafi või röntgeni ja ostsillograafi abil.

4. 1. 2. Tavaliselt esinevad häälikud ikka ühendites. Ühest häälikust koosnevaid sõnu on õige vähe. Eesti keeles on ühehäälikulisi sõnu peale interjektsioonide vaid mõni üksik, nagu öö, a'a 'aja' , ee (omastav sõnast esi), hoo (omastav sõnast hoog). Kui häälikud esinevad üksteisega ühenduses, mõjutab ühe hääliku moodustuskoht teise oma. Sulghäälikud on eriti altid alluma naabruse mõjule. See seik torkab silma just k puhul. Kirjamärgi k taga peitub terve sari häälikuvarjundeid, mis oma iseloomult on siiski nii lähedased üksteisele, et neid ei tajuta iseseisvate häälikutena. k artikuleerimiskohtade varieerimine oleneb eriti vokaalnaabrusest. Eesti keeles on foneetiliselt võttes nii palju k-sid, kui on vokaale. Mõjutaja on peamiselt järgnev vokaal. Pandagu selleks tähele k-d sõnades kava, kevad, kivi, kõva

jne. Foneetika teeb harilikult vahet vaid kahe k-rühma vahel. Ühel juhtumil on sulu peamine koht keeleselja tagaosa ja pehme suulae vahel. Teisel puhul on sulg keeleselja keskosa ja kõva suulae tagaosa vahel. Seega on k p o s t d o r s a a l n e v e l a a r - p a l a t a a l n e s u l g h ä ä l i k. Harilikul moodustamisel on aktiivseks organiks keeleselja tagaosa, mis tõuseb vastu suulage. k moodustuskohale avaldab mõju ka naabruses olev konsonant. Sõnades katk ja kaktus hääldavad konsonantühendid tk ja kt enam-vähem mediopalataalselt. k artikulatsioonikoht on nihkunud ettepoole, kuid ühtlasi on ka t oma nihkunud tahapoole.

4. 1. 3. Eesti g on vaid k lühem ja nõrgem aste. Heliline g nagu helilised b ja d- gi puudub eesti keeles. Ainult vene või mõne teise võõrkeele poolt mõjustatud hääldamises võib kuulda helilist sulghäälikut. Murretes esineb ta üksnes seal, kus võõrkeele mõju on suur, nagu setu murde idaosas ja Läti NSV-s olevail keelesaartel, kus esineb tuba 'tuba', pada 'pada', tsiga ehk ʦiga 'siga' jne. Leivu ja lutsi murdes võib heliline sulghäälik olla sõna alguseski: leivu bikši 'püksid', guoD 'au'.

4. 1. 4. Lingvopalataalselt on ŋ artikuleeritud nagu sulghäälik, kuid teda moodustades on käik ninaõõnde avatud, mis k ja g artikuleerimisel on suletud. Et ŋ on heliline

häälik, siis on ta tegelikult nasaleeritud g. Tavaliselt ei nimetata ŋ-i nasaleeritud sulghäälikuks, vaid p o s t d o r s a a l s e k s v e l a a r- p a l a t a a l s e k s n a s a a l i k s. Peab alla kriipsutama tõika, et eesti keeles ei ole ŋ-i ja g või k lingvopalataalsed artikulatsioonid siiski mitte täiesti võrdsed. ŋ-i moodustamisel on suulael puudutus natuke tagapoolsem kui sulghäälikul. Siin tuleb esile väga huvitav joon eesti keele hääldusest, mida kohtame veel sageli. Kui ühel häälikul on kaks moodustuskohta, siis läheneb teine neist teisele või taandub teise kasuks. Käesoleval juhtumil on taandunud oraalne artikulatsioon sest selleks, et eraldada nasaali sulghäälikust, on nasaalne artikulatsioon esmajärguline. Eesti rahvuskeeles võib ŋ esineda üksnes k ja g ees: roŋk, paŋk, roŋG, paŋG, kus ta kirjapildiks on n: ronk, pank, rong, pang. Eesti rahvuskeeles on ŋ peamiselt kombinatoorne häälik, mida kõneleja teadvus ei tajugi iseseisvana. On vaid üksikjuhtumeid, kus ŋ-st oleneb ka tähendus, vrd. kanngi = kaŋGi ja kangi = kaŋGi. Eesti murretes on geminaat ŋ ŋ täiesti iseseisev ŋG nõrgaastmelise vastena. Nõnda näit. on saarte murretes vaŋG, mitmus vaŋŋiD 'vang, vangid', kaŋŋaZ - kaŋGaD 'kangas, kangad'.

4. 1. 5.Ka sulghääliku t artikulatsioonikoht on muutlik. Eesti keel on siin oma suhetega eriti õpetlik. Eesti keeles on suhted niisugused, et lühike d (koda) on tavaliselt alveolaarne, pikem t (kota) on postdentaalne ja ülipikk tt (kotta) on interdentaalne, s.o. keele tipp ja esiosa on surutud eri passiivse organi vastu, kus moodustatakse sulg. Seega siis on t artikulatsioonikoht nihkunud seda enam ettepoole, mida pikem on häälik. Siingi tuleb esile juba mainitud põhimõte, et pikema hääliku moodustamine on intensiivsem. Kui häälikut kujundatakse intensiivsemalt, siis on keele puudutusala sulghäälikute puhul suurem. t moodustamisel kasvab suuremus eespoolses suunas. Mujalgi suulael või hambasompudel on artikulatsioonipindala suurenenud, kuid pindala peasuurenemine on ikkagi hammaste suunas. Mõnes teises keeles, nagu vene keeles, ei ole t artikulatsioonikohtade muutumine ilmne, vaid niihästi t kui d artikuleeritakse samas kohas. Kas keeliti või isikuti on muis keelis t ja d kas prepalataalne, alveolaarne või dentaalne. Et t ja d artikuleerimine toimub peamiselt hammaste alal, nimetatakse neid häälikuid h a m m a s s u l g h ä ä l i k u t e k s ehk d e n t a a l s e i k s k l u s i i l i d e k s. t ja d helilisuse ja intensiivsuse suhted on eesti keeles samad kui k-l ja g-l.

4. 1. 6.n-hääliku lingvopalataalne artikulatsioon võib

olla sealsamas, kus on moodustatud t või d, kuid seda mitte eesti keeles. Eesti keeles on n artikuleeritud tunduvalt tagapoolsemalt kui homorgaanne sulghäälik. Eesti n-i moodustamisel on keeletipp ja keeleselja kõige eespoolsem osa kas alveoolidel või kõva suulae eesosal. Pikem n (omastav kannù 'kannu' ja osastav kannu 'kannu') on kujundatud ka veidi eespoolsemalt kui lühike n (kanù 'kanu'), kuid sellel häälikul on artikulatsioonikoha muutumine üsna väike võrreldes t muutumisega. Et eesti n moodustatakse homorgaansest sulghäälikust üldiselt tagapoolsemalt, seletub taas mainitud reegliga, et siis, kui on kaks artikulatsioonikeskust, peab teine neist lähenema teisele. Käesoleval juhtumil on oraalne artikulatsioonikoht lähenenud nasaalsele. n on tavaliselt heliline, kuid helitu konsonandi järel ka helitu (kõhn = kehN).

4. 1. 7. Mõnes keeles, nagu inglise ja rootsi keeles, esinevad nn. r e t r o f l e k s n e t ja ka d ning n. Retrofleksseks nimetame häälikut, mille kujundamisel keeleots on suundunud tahapoole. Hääliku artikulatsioonikoht on prepalataalne, kus keeleselja eesosa moodustab sulu. Eesti keeles leiduvad retrofleksed t ja n Kihnu saare murdes ja isikuti ka seal, kus omal ajal on rootsi keelel olnud tihedad kokkupuuted eesti keelega (Noarootsis ja Ristil).

4. 1. 8. Kõrvale jättes retrofleksed murdevarjundid, võib nentida, et eesti keeles on t predorsaal-apikaalne alveolaar-dentaalne sulghäälik ja n predorsaal-apikaalne prepalataal-alveolaarne nasaal. Üldiselt on aga t, d ja n suulae suhtes prepalataal-alveolaar-dentaalsed häälikud.

4. 1. 9. Kui alumine huul aga läheb ülemise huule vastu ning mõlemad huuled moodustavad sulu, saadakse bilabiaalne sulghäälik. Bilabiaalsed sulghäälikud on helitu p ja heliline b. Mainitagu siingi, et eesti keeles ei ole olemas helilist b-d peale mõne murraku. See häälik, mida kirjapildis tähistatakse b-ga, on lihtsalt p nõrgem aste, mis on moodustatud vähema intensiivsusega ja mis mõnel määral on helilinegi. p artikuleerimisel moodustavad huuled hetkeks täieliku sulu manustorust väljuvale õhuvoolule. Kui sulg katkestatakse, on kuulda huulte naksatust. See naksatus ongi akustiliselt kõige olulisem moment p moodustamisel. Sulu kujundamisel ei ole huultel kindlat kuju, vaid see oleneb naabervokaalide huultekujust. Labiaalse sulghääliku artikuleerimisega saab kõige hõlpsamini nentida, et eesti keeles pole p ja b (=B) (või d ja t, g ja k) teenuised ja meediad, vaid fortised ja leenised. Kui vaadata häälda-

ja näole, näeb, kuidas p-d artikuleerides huuled surutakse kokku palju tugevamini kui b hääldamise ajal. Pandagu selleks tähele sõnarivi taba, tapa, tappa, s. o. taBà, taP̆pà, tap̀pa hääldamist. Mida pikem on p-aines, seda enam on huulte ja kogu näo lihased pingutatud. Huulhäälikutel ei ole keele-artikulatsiooni. Keele asend oleneb naabervokaalist. Vaatlused eesti rahvuskeele p-st on näidanud, et eesti keeles võib see labiaalne häälik omalt poolt siiski mõjustada suulist artikulatsiooni. Kui näit. a on hääldatud ühenduses p-ga, on a moodustatud eespoolsemalt kui muidu. See tõsiasi ei ole sugugi ootusvastane, sest eespool on mitmel korral juba kokku puututud nähtusega, et kui naabruses olevail häälikuil on erinevad artikulatsioonikohad, siis lähenevad need kohad hääldusе hõlbustamiseks üksteisele. Huulteartikulatsioonil ei ole elundite paindumatuse tõttu kerge oma asendit muuta. Suu-artikulatsioon on painduvam ja käesoleval puhul nihkunud ettepoole, huulteartikulatsioonile lähemale.

4. 1. 10. Labiaalselt moodustatakse eesti m sarnaselt p ja B- ga. m on aga tavaliselt täiesti heliline. Üksnes helitu naabri järel võib ta olla ka helitu (leȞM, osM), nagu on ülal mainitud. Vahe m-i ja p, B moodustamises on selles, et m-i puhul on käik ninaõõnde avatud. Seetõttu käib m-ga kaasas tugev ninaheli, mispärast m-i kutsutakse b i l a b i a a l s e k s n a s a a l i k s.

4. 2. A h t u s h ä ä l i k u d .

4. 2. 1. Seni käsitletud lingvopalataalsed häälikud on moodustatud suluga. Edasi tulevad vaatlusele häälikud lingvopalataalse ahtusega. Ahtushäälikuid on mitmesuguseid. Kõigepealt võib kõnelda h õ õ r h ä ä l i k u i s t ehk f r i k a t i i v i d e s t ja teiseks v ä r i h ä ä l i k u i s t ehk t r e m u l a n t i d e s t. Esimeste häälikute puhul püsib ahtus kogu artikulatsiooniaja enam-vähem muutumata. Ahtus on sedavõrd kitsas, et kopsudest väljavoolav õhk pääseb sellest läbi hõõrdumisega. Sellest tuleneb asjaomaste häälikute nimetuski. Teisel juhtumil vaheldub laiem ahtus kitsamaga, ahtuse tekitaja on keeletipp. Vaheldus toimub kiiresti, nõnda et tekib väringuid. Viimati mainitud viisil kujundatakse r . Püsiva ahtusega moodustatakse χ, ɣ, ç, j, ʃ, ʒ, s, z, š, ž, l, f, v, w, β.

4. 2. 2. Ahtus, mida läbib õhuvool, võib olla keeleselja keskjoonel või emmal-kummal keele küljel. Kui ahtus on keeleselja keskosas, kõneleme m e d i a a l i d e s t. Kui ahtus on keele külgedel, on häälik l a t e r a a l. l on lateraal ja teised suu-ahtushäälikud mediaalid. Mediaalne ahtus võib olla kas p i l u a h t u s või k a h a a h t u s.

Piluahtus on enam-vähem ühtlane kogu oma ulatuses. Kahast kõneldes mõtleme, et kuskil on ahtusel suurem või väiksem nõgu või kaha, nagu š moodustamisel, kus hääliku kujundamisel on kaks tulipunkti ja nende vahel on nõgu.

4. 2. 3. Edasi tulevad käsitlemisele häälikud, mis moodustatakse mediaalse ahtusega. Enne seda peab veel kord mainima h-d. Eespool kõri tegevusest kõneldes on näidatud, et h on kõrihäälik, millel ei ole olulist oraalset ehk lingvopalataalset artikulatsiooni. Teatud määral moodustatakse h siiski ka suu abil, seda peamiselt silbi lõpus (jah, lahke, tahtma). h ahtus on õige avar, peaaegu juba vokaalide moodustamisele omane avaasend. Keel tõuseb vaid vähe harilikust jõudeasendist kõrgemale. Artikulatsioonikoht vaheldub naabervokaali järgi. Vokaalidevahelises asendis ja sõna algul on h larüngaalne häälik, silbi lõpus aga larüngo-oraalne, ent mitte kunagi oraalne ahtushäälik.

4. 2. 4. Piluahtusega kujundatavaid häälikuid on χ ja tema heliline vaste ɣ. χ artikulatsioonikoht on peamiselt postdorsaalvelaarne. Keeleselja tagaosa tõuseb pehme suulae ja vähemal määral ka kõva suulae tagaosa suunas, niisiis samas kohas, kus moodustatakse k ja g. Kanal kopsudest tulevale õhuvoolule on võrdlemisi kitsas. Ahtus peab olema sedavõrd kitsas, et õhuvool pääseb temast läbi üksnes tugevasti

hõõrdudes. Hõõrdumine ongi see omapärane kahin-heli, mida kuuleme χ artikuleerimisel. Kui hõõrdumine on tugev, on χ artikuleeritud õige intensiivselt. Häälik on meile hästi tuntud vene (хата 'majake, onn', колхоз 'kolhoos', пахать 'kündma') ja saksa keelest (lachen 'naerma', kochen 'keetma', Loch 'auk'). Eesti keeles võib see häälik esineda ainult isikupäraselt vene või saksa hääldusе mõjul, kui kuuldub taχtma, laχti, koχkuma õige hääldusе tahtma, lahti, kohkuma 'tahtma, lahti, kohkuma' asemel. Niisugusel puhul on keelepäraselt õige eesti helitu h asendatud χ -ga. χ heliline vaste γ esineb muide vene keeles niisugustes sõnades, nagu благо, благославить, kus ta kirjapildis on г. Vanemast eesti kirjakeelest oletatakse, et siin esines k nõrga vastena γ. On arvatud, et märkimisviisi mäghe 'mäe', lughust 'loost' taga peitub hääldamine mägè, luγùst. Õige harilik on γ mitmes soome- ugri keeles. Eesti keelele kõige lähemas sugulaskeeles - vadja keeleski võib seda kuulda: pāγeD 'paed'.

Korrektne eesti rahvuskeel asendab laen- ja võõrsõnade χ kas k-ga või h-ga: kirurgia < chirurgia, tehnika < technica, arheoloogia < archaeologia, kolhoos < колхоз. Kõnekeeles võidakse sõnaalguline võõrsõnade ja võõrnimede χ jätta hääldamata nagu h-gi samas asendis: kohanimi Харьков 'Harkov' hääldatakse arkov. Ei ole kuidagi eestipärane taotle-

da ɣ-d võõrsõnades, nagu tavatsevad mõned üksikud isikud. Et võõrkeeltes esinevat ɣ-d ja ʁ-d artikuleeritakse niihästi pehmel kui ka kõval suulael, nimetame neid p o s t d o r s a a l s e i k s v e l a a r - p a l a t a a l s e i k s a h t u s h ä ä l i k u i k s.

ç ja j

4. 2. 5. Saksa keelest on nn. ich - häälikuna (ich 'mina', prächtig 'tore', München) tuntud palataalne ahtushäälik ç, mille moodustamisel on pilu keeleselja eesosa ja kõva suulae kõige eespoolsema osa vahel. Seega on see häälik p r e d o r s a a l n e p r e p a l a t a a l n e a h t u s h ä ä l i k. Õigesti hääldatud eesti keelele on ç tundmatu häälik. Saksa keele mõju aluses kadaklikus hääldamises võis seda ometi kuulda eesvokaalidele järgneva h asemel: leçM, viçM, tiçti, kus rikkumata keelevaistuga hääldamises on ikkagi lehM, vihM, tihti 'lehm, vihm, tihti'. ç on helitu häälik. Tema heliline vaste on j, nimelt niisugune j, mis on artikuleeritud sedavõrd kitsa ahtusega, et tekib tugev hõõre. Seesugust j-i võib eesti keeles kuulda sõna algul ja i järel sõna seeski. j esineb interjektsioonides, kui neid hääldatakse eriliselt rõhutades või üldse tugevasti emfatiseeritud hääldamises. Kui näit. ollakse

tüdinenud, vastatakse jah! jah! j-i venitades. Sel juhtumil on j-i artikuleerimisel lingvopalataalne ahtus hästi kitsas, seda eriti just ahtuse keskosas. Õhk pääseb kanalist läbi vaid väga tugevasti hõõrdudes. Palataliseeritud konsonandi järel olev j võib isikuti olla ka tõeline ahtushäälik, näit. sõnades padjad, võtja, asja, kalju, kuid ei pea seda tingimata olema. Samasugust ahtushäälikulist j-i võib kuulda i järel puhkudel, nagu meie, teie, müüja, müüameiję, teiję, müija. Muidu on eesti j nn. p o o l v o k a a l, mille artikuleerimisviis on väga lähedane avahäälikute omale. Ühenduses madalate vokaalidega ongi seal, kus kirjutatakse j, tegelikult vokaal, nimelt e ja i vaheline vokaal ẹ. Pandagu selleks tähele sõnade maja, oja hääldamist, mis kuulduvad maẹa, oẹa. Vanemas kirjakeeles on mitmed autorid, nagu näit. Kreutzwald, kirjutanud ka maea, oea. Konsonant j on heliline p r e d o r s a a l n e p r e p a l a t a a l n e a h t u s h ä ä l i k .

ð ja ð .

4. 2. 6. Nagu postdorsaalsele velaar- palataalsele sulghäälikule k on x ja x' homorgaanseks ahtushäälikuks , nõnda on dentaalsele sulghäälikule homorgaanseks p r e d o r s a a l - a p i k a a l s e k s d e n t a a l s e k s

a h t u s h ä ä l i k u k s helitu θ ja heliline ð. Peab aga kohe mainima, et dentaalse ahtushääliku artikulatsioonivööde ei ulatu nõnda kaugele nagu sulghääliku oma. Ahtushääliku artikulatsioonikohad on ikka vastavalt eespoolsemad. Alveolaarne θ ei tule sellepärast tegelikult kõnesse, vaid tavaliselt esineb see häälik ikka kas postdentaalselt või interdentaalselt. Kõige tuntum on θ inglise keelest (thick 'paks', tooth 'hammas'), kus tal on ka heliline vaste ð (this 'see', bathe 'kümblus'). Inglise keeles on ahtus peamiselt postdentaalne. Keeletipp on suunatud ülemiste hammaste siseserva poole. Õhk voolab välja mööda keeleselga ja hammaste vahelt. Harilik on θ ka hispaania keeles, kus ta kirjapildiks on c või z (gracia 'tänu', Ibañez). Soome- ugri keelkonnas kohtab teda lapi ja mari keeles ning soome keele murretes kirjakeele ts-i asemel (meθθä 'mets'). Ka heliline ð on omane mainitud soome-ugri keeltele(soome murrete käðet 'käed'). Eesti vanemas kirjakeeles arvatakse ta olevat olnud t nõrgaks vasteks: käddes= käðes 'käes', sidhes = siðes 'sees'. Tänapäeva eesti keeles esineb helitu θ üksnes kõnehäirena, nn. litramisena ehk pudikeelsusena s-hääliku asemel: keθ on θē poiθ? 'kes on see poiss?'

s, z ja š, ž.

4. 2. 7. Piluahtusega moodustatakse s, z ja kahaahtusega š, ž. Eri keeltes on nende häälikute kujundamisviis erisugune. s-i moodustusala on õige ulatuslik. See algab kõva suulae keskosal ja lõpeb ülemiste eeshammaste ülaserval. Mõnes keeles on s eespoolsem, teises taas tagapoolsem. Ka isikuti võib s-i artikulatsioonikoht olla erinev. s-i moodustamisel on keeletipp suunatud alumiste hammaste poole, kuid ta ei või kunagi olla täiesti vastu neid hambaid. Artikuleerivaks peaelundiks on keeleselja eesosa, mis tõuseb vastasorgani, kõva suulae suunas ning moodustab õige kitsa kanali. Kanali ahtus sunnib läbivoolavat õhku vastu seinu hõõrduma. Hõõre on kuuldav iseäraliku sisinana. Sellepärast kutsutaksegi s-i ja ka š-d s i s i h ä ä l i k u t e k s ehk s i b i l a n t i d e k s. s-st on veel seda tarvis tähele panna, et teda moodustama hakates tõuseb keel jõudeasendist otse ülespoole ja tal ei ole ilmset nihkumist ei ette- ega tahapoole. Keeleselg on kumeras. Huultel ei ole s-i artikuleerimisel kindlat ülesannet, vaid nende kuju oleneb naabruses olevate vokaalide huultekujust. Siiski võib nentida nende kerget tahapoole tõmbumist. Eesti s-i omapäraks on väga kitsas ahtus suuõõnes. Seetõttu

on eesti s hästi terav ning eriti tugevasti sisisev. Mõnes teises keeles, nagu vene keeles, on ahtus palju avaram. Soome s on apikaal-prealveolaarne ja ta ahtus on ka hästi avar. Peale selle on keel tõmbunud harilikust jõudeasendist pisut tahapoole. Seega jääb soome s-st akustiline mulje, et tegemist on häälikuga , mis on s-i ja š vahepealne. Eesti s on predorsaalne prepalataal-alveolaarne ahtushäälik.

4. 2. 8. s on helitu häälik. Eesti keeles on ta helitu sõna alguses ja lõpus ning sõna sees helitute häälikute kõrval ja geminaadina. Üksik sõnasisene vokaalidevaheline s on eesti keeles poolheliline või poolhelitu, mille foneetiliseks märgiks meie transkriptsioonis on Z. Pandagu seks tähele s-i hääldamist sõnades tasa, isa , pisikese jne., mis kuulduvad taZa, iZa, piZikkeZe. Vahe eesti s-i ja Z vahel ei ole nõnda palju helilisuses kui artikulatsiooni intensiivsuses. s on nimelt moodustatud palju intensiivsemalt kui Z. Täiesti heliline z on eesti keelele võõras. Seda võib kuulda vaid mõnes vene või läti keele tugeva mõju all olevas murdes (setu, leivu, lutsi) või rahvuskeele hääldamises võõrkeelte mõjul. Võõrsõnade z-d hääldab eestlane s-ks või poolheliliseks Z-ks hääliku positsiooni järgi, nagu sõnades zooloogia, paleozooloogia, mis

hälduvad so‹olô·Gija, pale‹oZo‹olô.Gija. Saksa ortograafia mõjul võidakse võõrnimedes z-d hääldada ts-ks . ts märgiks on z aga üksnes saksa ja itaalia nimedes: Harz, Schwarzwald, Nizza. Samuti on eesvokaalide ees olev c ainult saksa nimedes ts. Tavaks on saanud ladina keelest põlvnevais nimedes ning oskussõnades hääldada siiski c eesvokaalide ees ka ts-ks: Cicero, Caesar - t s i ť s e r o, t s ē Z à r - t s ê Z a r .Muukeelsetes nimedes on kirjamärkide z ja c eesti häälikuliseks vasteks s või selle nõrgem aste Z: Zola, Erzerum, Celebes, Barcelona jne. tuleb hääldada s o l â., e ř Z è r u m, s e l ē·B e Z, p a r s s e l ō n a.

4. 2. 9. š kahaahtus on avaram kui s-i oma. Keelest artikuleerib eesti š puhul keeleselja kesk- ja eesosa. š artikulatsioonivööde on samuti ulatuslik nagu s-i oma, kuid üldiselt on ta tagapoolsem. Keel ei saa artikuleerima hakates jõudeasendist enam otse üles tõusta, vaid ta peab tõmbuma tahapoole. š läheb veel selle poolest s-st oluliselt lahku, et š puhul on tähtis ka labiaalne artikulatsioon. š moodustamisel on huuled nimelt tugevasti ümardunud ning ettepoole lükkunud. š-d kujundades on keeletipp ja -laba suunatud kõva suulae eesosa ja pisut ka alveoolide poole. Ahtuse moodustaja on aga keeleselg vastu kõva suulae kesk-

osa. Eesti rahvuskeele š on seega p r e - või m e d i o - d o r s a a l n e m e d i o p a l a t a a l n e a h - t u s h ä ä l i k .

4. 2. 10. š on võõras eesti murretele peale lutsi ja eriti just leivu murde (leivu kaš' 'kass', täš'ti 'jutusta'. Eesti rahvuskeeles on ta aga rahvusvahelistes ja võõrsõnades saanud omaseks häälikuks ning teda tuleb hääldada seal, kus ta kirjutataksegi: šaakal, šanss, šikk, fetiš, duš. Vanemates laensõnades on küll š asendatud s-ga, kuid tänapäeval oleks asendamine liiga radikaalne samm, liiatigi, et suur osa eestlasi oskab š-d hääldada. Linlaste keeletarvituses võib kuulda isegi š ületaotlust. Laen- ja võõrsõnades võidakse sõnaalguline s ühendites sp ja st hääldada š-ks: špiraal, šport, šprott, štaadion, šteariin, Štenskär, Štokholm. Nende sõnade ainuõige hääldamine on spiraal, sport, sprott, staadion, steariin, Stenskär, Stokholm, s. t. s-ga, nagu on kirjutatudki. Samuti on eestlastele keelepärasem hääldada s saksa keelest saadud perekonnanimedes, kui nime kandjaks on eestlane: õigem oleks Speek, Springfeld, Steinberg ja mitte Špeek, Špringfeld, Šteinberg. š võib aga esineda saksa kohanimedes ja saksa isikunimedes: Strahlsund, Steinitz. Vanemates saksa laenudes on mõnel korral š asendatud eesti keeles s-ga (nagu sõnas sink, saksa Schinken).

Niisugusel juhtumil pole eesti keeles põhjust š-d taotleda. Pandagu š ületaotlusest veel tähele sõna skandaal, mis eesti keeles ei või olla šskandaal, nagu seda võib isikuti kuulda.

4. 2. 11. š on helitu häälik. Tema heliline vaste on ž, š ja ž erinevuseks võib olla veel seegi, et ž on moodustatud vähema intensiivsusega. Eesti keeles on ž nagu š-gi omane vaid lutsi ja leivu murdele (leivu suži 'hunt') ning rahvuskeelele: žargoon, žest, žürii, garaaž, menaaž, mis hääldavad vastavalt kirjapildile žarGô.n, žest, žüri, karâ.ž, menâ.ž või šarGô.n, karâ.š.

4. 2. 12. Ühenduses s ja š-ga tuleb mainida l i t r a m i s t ehk s i g m a t i s m i. Sigmatismi peatunnuseks on nähtus, et sisihäälikute moodustamisel on keel lükatud liiga tugevasti ning liiga kaugele ette.

l.

4. 2. 13. Seni vaadeldud lingvopalataalsed ahtushäälikud olid mediaalse püsiahtusega. Edasi vaadeldakse ahtushäälikuid, millel on lateraalne ahtus. Siia kuuluvad mitmesugused l-häälikud. Eesti l-häälikule on omaseks see, et keletipp ja keeleselja eesosa toetuvad vastu ülemiste hammaste rida, alveoole või äärmist prepalaatumit, moodustades seal sulu. Keeleselg on kumeras. Külgedele jääb suurem või väik-

sem ahtus. Õhuvool tungib välja kumbagi külgavaust mööda. Õhuvool on sedavõrd tugev, et kanali külgedel võib tekkida hõõre. Seda on eriti märgata eesti l-i moodustamisel. Mõnes keeles on l-i moodustuskoht eespoolsem, teises tagapoolsem. Eesti l on üsna tagapoolne häälik. Eesti l on p r e d o r s a a l - a p i k a a l n e p r e p a l a - t a a l - d e n t a a l n e k ü l g h ä ä l i k ehk l a t e r a a l. Tavaliselt on l heliline, kuid võib esineda ka helitut l-i, nagu näiteks Eesti NSV pinnal kõneldavas rootsi murdes: Lõ 'lööma', rootsi kirjakeele slå, liL 'väike', rootsi kirjakeele liten, lilla. Mitmesugused helitud l-d on omased handi keelele. Eesti keeles on helitu l kombinatoorne häälik, s.o. helitu l võib esineda üksnes kindlais helituis ühendeis, nagu eesti sõnades mahl, võhl, mis hääldavad mahL, vehL.

4. 2. 14. Populaarses keelekäsitluses nimetatakse vene л-i sageli taga-l-ks. Tõeliselt on eesti l-i alveolaarse või prepalataalse sulu moodustus tagapoolsem kui vene л oma. Vene л-i iseärasuseks on see, et tal on keeleseljal kaks moodustuskeskust. Esimene keskus kujundatakse keeletipuga dentaalselt või alveolaarselt . Teine keskus on velaarne. Keeleselja tagaosa tõuseb üles umbes samasse kohta, kus artikuleeritakse vokaal u. Seepärast ongi vene л-l u-hää-

liku varjund. Keeleselja kahe tõusukoha vahel on vene л-i häälдamisel üsna sügav nõgu. Kui л-i velaarne moodustuskoht on saanud primaarseks, võib juhtuda, et л-i asemele areneb u nagu vepsa keeles (d'oug 'jalg'). Eespoolsem sulg on üha lõdvenenud, kuni ta on kadunud. л esineb eesti keelealal lutsi ja setu murdes vene keele mõjul. Ka mõnedelt tugeva vene keele mõjuga rahvuskeele kõnelejailt võib teda kuulda: калà, кулùв õige kalà, kulùв 'kala, kulub' asemel. Normaalsele eesti rahvuskeelele on aga л täiesti võõras häälik. Nn. vene л-i moodustamisel võib esineda keeleselja tõusu ka selles asendis, kus artikuleeritakse o. Niisugune o-lise ahtusega l esineb muide leivu murdes. Tema foneetiline märk on ɫ (leivu aɫà 'alla, muɫ 'mul').

r.

4. 2. 15. r-i artikuleerimisel on tegemist häälikuga, mille kujundamisel ei ole ahtus ühtlaselt püsiv, vaid avaram ahtus vaheldub kitsamaga või isegi väga lühikese ning lõdva suluga. Ahtus on eesti keeles alveoolidel või kõva suulae äärmises eesosas. Artikuleerimine toimub nõnda, et keeletipuga moodustatakse kõigepealt kitsas ahtus, resp. lõtv sulg. Kopsudest tulev õhuvool lükkab keeletipu teelt kõrvale, kuid see tuleb tagasi oma endisesse asendisse. Nii-

sugune kitsa ahtuse või lõdva sulu moodustamine ja selle katkestamine toimub kiiresti mitu korda järgemööda. Seega keeletipp väriseb ehk tremuleerib. r-i nimetataksegi v ä r i h ä ä l i k u k s ehk t r e m u l a n d i k s. Mida rohkem väringuid on r-l artikuleerimise ajal, seda tugevam ta on akustilise mulje järgi. Eesti r on õige nõrk häälik. Tema kujundamisel väriseb keeletipp keskmiselt kaks või kolm korda (kõne all on muidugi lühike r). Mõnes teises keeles võib r-l olla 4 - 9 võnget. Värinaid moodustava keeletipu taga on keel nõgus. Mida sügavam on nõgu, seda tugevam on ka r, sest sügavama nõo puhul saab keeletipp vabamalt võnkuda. r on heliline häälik. Kombinatoorselt võib eesti keeles esineda ka helitu r, nagu sõnas kõhr = kehR. Et eesti r on artikuleeritud keeletipuga, nimetatakse teda a p i k a a l s e k-s r-ks. Peale apikaalse r-i on olemas ka niisuguseid r-häälikuid, mis on artikuleeritud keelelabaga või keeleselja eesosaga. Eesti keeles esinevad niisugused r-d üksnes kõnehäirena. Eesti keeles võib kõnehäirena esineda ka l a t e r a a l n e r. See r artikuleeritakse ikkagi keeletipuga alveoolidel, ent samal ajal on olemas ka ahtused keeleservadel. Akustiliselt jääb sellest r-st mulje, nagu oleks korraga häältatud r ja l. (Uvulaarse r-i kohta vt. peatükki nibu tegevusest.)

4. 2. 16. B i l a b i a a l s e i d a h t u s h ä ä l i k u i d moodustatakse nõnda, et alumine huul läheneb ülemisele huulele üsna lõdvalt. Huulte vahele jääb ahtus. Bilabiaalse ahtusega on kujundatud ɸ ja β. Helitut ɸ-i võib eesti keeles kuulda sõnas kompvek, kus p-le järgnev ahtushäälik ei ole labiodentaalne ega heliline v, vaid naabruse mõjul bilabiaalne ja helitu f, mille märgiks on ɸ: kompɸek. Helilist β-d leidub mõnes lääne-eesti murdes v asemel: keβà kiβì 'kõva kivi'. Oletatakse, et eesti keele vanemal arenemisastmel on p nõrgaks vasteks samuti olnud β, nõnda et praeguste häälikuliste suhete tuba, omastav toa eel oleks esinenud tupa, omastav tuβan. β ja ɸ on b i l a b i a a l s e d a h t u s h ä ä l i k u d. ɸ-i ja β moodustamisel on keel passiivne nagu bilabiaalse sulghääliku moodustamiselgi. Huulte asend ei ole aga täiesti naabervokaalide järgi, vaid pilu peab olema piklik, sest pilu kuju on just üheks teguriks, mis eraldab käesoleva hääliku järgnevast.

4. 2. 17. On olemas teinegi bilabiaalne ahtushäälik, mille artikuleerimisel huultevaheline pilu on ümar. Peale selle on huuled lükkunud üsna tugevasti ettepoole. Selle

hääliku märgiks on w , mis on tegelikult l i i t h ä ä l i k. Tema artikuleerimisest võtab osa ka keel. Keel on nimelt tõusnud asendisse, kus ta on tavaliselt u kujundamisel. w esineb ka eesti keeles, kuigi tal pole kirjas erilist märki. Kui u -le järgneb vokaal, on u ja vokaali vahel w. Sõnad kaua, liua, õue, juua häälduvad kaŭwà, liŭwà, eŭwè, jûwa. Kuigi w on eesti keeles vaid kombinatoorne häälik, on ta siiski foneetiliselt oluline. Tema kaudu on murretes arenenud vv häälduslikult õige uw asemel: kavvà, livvà, evvè, juvvà. w on ikka heliline b i l a b i a a l - v e l a a r n e a h t u s h ä ä l i k.

Ψ.

4. 2. 18. Kirjeldatud bilabiaalsete ahtushäälikute kõrval kohtab veel üht haruldast häälikut, nimelt seda, mida üle-eestiliselt tuntakse hobuse ptruutamisest. Eesti nn. ptruu-häälik moodustatakse nõnda, et kopsudest tulev õhuvool surub suletud huuled ette ja murrab viimaks takistava sulu ning moodustab väljapääsupilu. Elastsuse tõttu tõmbuvad huuled tagasi endisesse asendisse, kuni uus õhusurve sunnib neid uuesti avanema. Huuled peavad kogu pilu aja seisma sedavõrd lähedal teineteisele, et ei teki alalist avaust. Avanemine ja sulgumine toimuvad tõhusalt ning

kiiresti. Huuled on ettepoole lükatud ning ümardatud umbes samasse asendisse kui u-d artikuleerides. Mõnikord võib ψ-le järgneda ka vokaal u, kuid vajalik see ei ole, vaid hääliku artikuleerimine võib lõppeda kohe siis, kui lõpeb huulte sulgumine-avanemine. Huuled sulguvad samasse asendisse, kus nad on p moodustamisel. Samasuguses asendis on huuled ka enne tegevust. Seetõttu jääb kuulajale mulje, nagu oleks ψ-ga koos häälдatud ka p. ψ moodustamisel on kõigepealt implosioon, siis järgneb oklusioon ja lõpuks on eksplosioon. Neile järgneb tremulatsioon nagu r-i artikuleerimisel. r ja ψ moodustatakse põhiliselt ühteviisi: vahe on ainult selles, et ühel puhul väriseb keeletipp ja teisel puhul värisevad huuled. ψ on h u u l v ä r i h ä ä l i k ehk b i l a b i a a l n e t r e m u l a n t. Kirjakeeles tarvitatakse ψ-i edasiandmiseks ühendit ptr, mis eeldab, et peale bilabiaalse sulu, tremulatsiooni ja huulte ümardumise tajutakse veel oraalset t-sulgu. Pärast seda, kui huuled on sulgunud, liigub keel koos surutava õhuvooluga ettepoole. Selleks ajaks, kui huuled avanevad piluks, on keeletipp omalt poolt kujundanud sulu vastu alveoole või ülemisi hambaid nagu t puhul. ψ algosa on helitu ja lõpposa heliline. Et ψ-l on mitu artikulatsioonikohta, on ta liit-

häälik. ψ-d võib eesti keeles pidada keelehäälikuks, sest peale interjektsioonide on olemas ka üksikuid sõnu, kus ta esineb. Kõigepealt on meil verb ptruutama. Lääne-Eestis kutsutakse lehmi juurde ptrge! ptrge! Sellest interjektsioonist on ka vastav verb ptrgetama. Kirde-Eestis on üks väike mullas elutsev punane putukas ptrugulehm jne.

4. 2. 19. Peale kirjeldatud liithääliku ψ esineb eesti keeles veel teinegi labio-oraalne liithäälik, nimelt see häälik, mida kuuleb interjektsioonides ptüi, ptüh. Selle hääliku kujundamisel on keeletipp samaaegselt surutud hammaste vahele või vastu hambaid, kus ta moodustab sulu. Huultega moodustatakse teine sulg. Ühtlasi on huuled nõrgalt ümardatud ning ettepoole lükatud. Dentaalse ja labiaalse sulu implosioon, oklusioon ja eksplosioon on enam-vähem samaaegsed.

f ja v.

4. 2. 20. L a b i o d e n t a a l s e i d häälikuid moodustatakse nõnda, et alumise huule välisserv lükatakse ülemise hammasterea siseserva vastu. Huule surve vastu hambaid võib olla õige tugev, ent sulgu ei saa siiski tekkida, sest hammaste vahelt ja huulenurkadest pääseb

õhuvool ikkagi läbi. Labiodentaalid on f ja v. Neist f on helitu ja v heliline. Eesti keeles on oluliseks f ja v eraldajaks ka intensiivsuse vahe, sest f moodustatakse tu duvalt intensiivsemalt kui v. Et meie keeles on intensiiv- sus peamiseks eraldajaks, osutab helitu v , mis esineb ko binatoorselt helitu hääliku järel: kohv, rasv, latv hääld takse kohV, rasV, latV. Eestlase kõrv teeb vahet, kas on häälda tud helitu V-ga kohV või helitu f-ga kohf.

4. 2. 21. Ehk küll vanem eesti keel ei tunne f-häälikut, on ta tänapäeva rahvuskeeles siiski saanud üldiseks laensõnade kaudu: film, filosoofia, Aafrika, fotograaf. Praegu peab pidama labaseks häälda misuusust vilm, vilosofia, Ahvrika, votograhv, mida võib kuulda ebakorrektses rahvuskeeles. Eesti rahvuskeele fonoloogiline süsteem on pealegi aja jooksul nõnda suuresti muutunud f-i suhtes, e väga paljude rahvuskeele kõnelejate keeletarvituses on algupärane hv muutunud f-ks. Rahvas, ahven, kahvatu hääld mine raffaZ, affen, kaffattu on rahvuskeeles õige levinud nõnda et see ei haava enam eestlase keelevaistu. Pole em põhjust soovitada f-i hv asemele lausa häälduSnormiks. Rahvuskeeles on aga paar ilmset f-i häälda misviga, mida e saa heaks kiita. Et lõuna-eesti murretes ning võõrkeeltes

(vene, saksa) ei esine v-d sõna lõpus, vaid seal on ainult f võimalik, kuuleb vahel ka eesti rahvuskeeles, et öeldakse tulef, sõvittaf, uvittaf jne. Eestlasele on omane sõnalõpuline v ja sellepärast peab olema õigesti hääldatud tulev, soovitav, huvitav, nagu on kirjutatudki.

4. 2. 22. Kreeka algupära olevais laensõnades on vene keeles kreeka θ asendatud f-ga. Meil on saanud uususeks ladinapärane t. Seega on eesti keeles väär hääldada orfograafia, arifmeetika, logarifm, skiflased jne., vaid peab kirjutama ja hääldama ortograafia, aritmeetika, logaritm, sküütlased. Samuti pole eesti keele seisukohalt õige u asemel hääldada v või f kreeka keelest pärinevate laensõnade diftongides eu ja au. Seega siis on Euroopa, autonoomia, eufemism, farmatseut jne. õige häälduamine e u r õ . p p a, auttonô.mija, euffemi.sm, farmatseut, mitte aga e v r õ. p p a, aftonô.mija, effemi.sm, farmatseft. Neis sõnades, mis on eesti keelde tulnud otse vene keelest, on mõlemal puhul v või f-i hääldamine ning kirjutaminegi võimalik, kuigi asjaomased sõnad on oma kaugemas alges ka kreeka algupära, nagu Avrora (laeva nimi), Avdotja, Feodor, Marfa, fitaa (tähe nimi) jne.

A f r i k a a d i d .

4. 2. 23. Lõpetanud ülevaate suuõõnes moodatatavaist sulg- ja ahtushäälikuist, tuleb veel peatuda a f r i k a a t i d e l. Afrikaat on niisugune konsonantühend, mis koosneb sulghäälikust ja selle homorgaansest ahtushäälikust. Afrikaat algab suluga ja lõpeb samas kohas moodustatud ahtusega. Niihästi sulghääliku kui ka ahtushääliku artikulats oonikoht on lähenenud teineteisele. Eesti keeles esinevaiks afrikaatideks on ts, dz, tš ja dž ehk c, ʒ, č, ǯ. Kui moodustatakse ts, on kogu afrikaat tagapoolsem kui t. Sulg on moodustatud seal, kus artikuleeritakse s. Seega on ts p r e p a l a t a a l- a l v e o l a a r n e a f r i k a a t. t-st eriti tunduvalt tagapoolsem on tš, mis esineb eesti rahvuskeelde tulnud rahvusvahelistes ja laensõnades(tšekk, matš, mitšuurinlane). Leivu murdele on peale ts ja t́š (mets 'mets', t́širk 'lind', pit̆ši̇t̆tama 'pitsitama') omased helilised afrikaadid dz ja d́ž (kabeid ze? 'naised', mard́uĺid́žit̀ 'marjulisi'). Lõuna-Eesti murrakuis võib esineda ka poolheliline afrikaat DZ.

4. 2. 24. Eesti rahvuskeel eeldab afrikaadi tš korrektset hääldamist. Tuleb vältida tš asemel ts või palataliseeritud t́ś hääldamist, s. o. tsek̄ või t́śek̄ pro tšek̄

'tšekk'. Eesti tš on artikuleeritud nõnda, et keeletipuga moodustatud sulg ja ahtus on kõva suulae keskosas. Seega on tš m e d i o p a l a t a a l n e a f r i k a a t. Temast jääb mulje, nagu oleks hääldatud palataliseeritud t' ja š ühtesulanult, mis vastabki tõelistele artikuleerimissuhetele, sest kõvast suulaest on puudutatud õige lai ala. Seega hääldavad tšekk, matš, mitšuurinlane tegelikult t'šek', ma't'š ja mit'šū.rinlane. tš on helitu. Peamiselt inglise keelest tulnud võõrsõnadest tunneb eesti kirjakeele kirjapilt ka helilist afrikaati dž : džungel, radža, bridž. Et afrikaat dž on eesti keele foneetilisele süsteemile äärmiselt võõras, siis ei ole senini sellel afrikaadil ühtlast hääldamistraditsiooni. Need, kes on hästi tuttavad võõrkeeltega, võivad seda afrikaati hääldada heliliseltki. Teiseks võib kuulda niisugust hääldamist, kus afrikaadi alguses on õige lühike ning nõrk palataliseeritud poolheliline D või isegi helitu t ja lõpposas Ž või š: DŽuŋGel, raDŽà, priDŽ või tšuŋGel, ratšà, pritš 'džungel, radža, bridž'. Niihästi DŽ kui ka tš ei ole palataliseeritud. Afrikaat dz esineb tegelikult üksnes kirjapildis, nagu koha- ja isikunimedes Ludza, Dzaudžikau, Dumbadze, kus ta hääldatakse ts-na: l u t s à, t s a u D Ž i k k a u, t u m B a. t s e.

Lõuna-eesti murdeis esineb sõna alguses palataliseeritud t'š : t'šilkma 'tilkuma', t'šaGàma 'raiuma'. Lõuna-eesti murdeist rahvuskeelde tulnud sõnades asendatakse t'š palataliseerimata ts-ga: tsipake = tsippakke.

4. 2. 25. Eesti afrikaadid ts ja tš lähevad vene afrikaatidest ц ja ч lahku oma sulghäälikulise osa poolest. Vene keeles kuulub afrikaat ühte silpi. Eesti keeles on aga keset afrikaadi sulghäälikulist osa silbipiir. Eesti keeles hääldatakse omastav metsa ja osastav metsa tegelikult mettsà ja mettsa, nõnda et sulghäälikulise osa algus kuulub eelnevasse, lõpposa järgnevasse silpi.

4. 3. Ülevaade eesti rahvuskeele konsonantidest.

4. 3. 1. Eesti rahvuskeele konsonandid on moodustuskoha järgi järgmised:

Larüngaal on h. (Murdeti esinev ʔ on samuti larüngaal)

Velaarpalataalid on k, G (= g), ŋ, s, z, š, ž, j, l, r ja afrikaadid ts, dz, tš, dž ehk c, ʒ, č, ǯ. (Murdeti esinevatest konsonantidest kuuluvad siia ka g, x ja ɣ.)

A l v e o d e n t a a l i d on t, D (=d) ja n. (Murdeti esineb ka d.)

L a b i a a l i d on p, B (=b), m, f, v, w, ψ. (Murdeti või kombinatoorselt esinevad b, β ja φ on ka labiaalid.)

4.3. 2. Moodustusviisi järgi on eesti rahvuskeele konsonandid (ilma palataliseeritud konsonantideta) järgmised:

Kõri-häälikud -larüngaalid	Suuhäälikud - oraalid					Huul-häälikud - labiaalid	
		Post-dorsaa-lid - taga-keele hääli-kud	Medio-dorsaa-lid - kesk-keele hääli-kud	Pre-dor-saa-lid - ees-keele hääli-kud	Apikaa-lid - keele-tipu hääli-kud	Bilabiaalid	Labiodentaa-lid
h	Sulghäälikud - klusiilid						
	Tuge-vad - forti-sed	k			t	p	
	Nõr-gad - leeni-sed	G(=g)			D(=d)	B(=b)	
	Ninahäälikud - nasaalid			ɳ	n	m	
	Afrikaadid			tš(dž) ts(dz) č (ǯ) c (ʒ)			
	Ahtushäälikud - spirandid	Hõõrd-häälikud - frikatiivid		j ʂ ʐ	s(z)	w	f,v
		Külg-hääli-kud - late-raalid			l		
		Väri-hääli-kud - tremu-landid			r	ψ	

4. 3. 3. Esinemissagedus on eesti konsonantidel umbes järgmine (V. Särgava järgi): t ja d - 10,5-11% konsonantide üldarvust; s - 10% ; k ja g- 8-9% ; l-7 -7,5% ; n ja ŋ- 4-5% ; m - 3-4% ; p ja b -3% ; v - 2-3% ; r -2-3% ; j - 1,5-2% ; h - 1-1,5%, kui sõnaalgulist h-d hääldatakse; kui seda ei hääldata, on h esinemisprotsent 0,5-1. Et eesti keeles on t, s ja k kõige sagedamini esinevad konsonandid, on eesti keele häälduse küllaldaselt selgust, kuid pole küllaldaselt helilisust.

4. 4. A v a h ä ä l i k u d ehk v o k a a l i d.

4. 4. 1. Lingvopalataalselt moodustatakse a v a h ä ä l i k u d ehk v o k a a l i d Avahäälikute põhieristajaks on keele tõusu kaks momenti, nimelt, kus keeleselg tõuseb ja kui kõrgele tõuseb. Iga avahäälikut iseloomustab helilisus. Sellele lisandub veel mitmesuguseid eri kõrgusega helisid. Kõik helid annavad kokku vastava mündi ehk tämbri. Vokaalide moodustamisel on õhukanalis kaks resonaatorit, nimelt suuõõnes ja neeluõõnes. Kummalgi neist on oma iseloomulik heli, mis kokku annavadki asjaomase vokaali mündi. Vokaale nimetatakse sellepärast foneetikas ka avahäälikuiks, et nende moodustamisel pole keeleselg tõusnud

nõnda kõrgele, et saaks kujundada ilmse sulu või ahtuse. Keeleselg on vaid mõnel määral suundunud kas pehme või kõva suulae poole. Õhukanal on igal juhtumil nii avar, et kopsudest tulev õhk voolab sellest läbi ilma hõõrdumiseta. Suuja ninaõõne lihaste pingutus on vokaalide artikuleerimisel eri keeltes erisugune. Nendes keeltes, kus pingutus on suurem, on vokaalid hääldatud eriti selgesti. Eesti keeles on vastavate lihaste pingutus suhteliselt nõrk. Siiski on eesti keele vokaalid küllalt selged. Üldiselt on vokaalide moodustamisel lihaste pinge suurem kui konsonantide puhul.

4. 4. 2. Selle järgi, missugune osa keeleseljast võtab vokaali moodustamisest osa ning missuguse vastasorgani poole keeleselg suundub, jagatakse vokaalid kolme rühma. Kui keeleselja tagaosa suundub pehme suulae poole, kõneldakse t a g a v o k a a l i d e s t ehk v e l a a r s e i s t v o k a a l i d e s t. Kui keeleselja eesosa suundub kõva suulae poole, on selliselt moodustatud avahäälik e e s v o k a a l ehk p a l a t a a l n e v o k a a l. Tagavokaalid on eesti keeles a, o, u ja eesvokaalid on ä, e, i. Eesti keeles on peale mainitud vokaalide olemas veel üks vokaal, mis moodustatakse keeleselja keskosa tõusuga kõva ja pehme suulae vahekoha poole. Seda vokaali nimetatakse

keskvokaaliks. Keskvokaal on õ, mis tegelikult on vokaali e eriline teisend (vt. allpool). Vokaalid ö ja ü on samuti eesvokaalid. Nende moodustamisel on aga peale keeleselja artikuleerimistegevuse oluline ka huulte tegevus.

4. 4. 3. Selle järgi, kui kõrgele on tõusnud keeleselg kas ees-, kesk- või tagaosas, jagatakse vokaalid samuti kolme rühma. Kui vokaali artikuleerimisel on keel madalal, nimetatakse sel viisil kujundatud vokaali m a d a l a k s. Kui keeleselg on tõusnud hästi kõrgele, nimetatakse sellise tõusuga moodustatud vokaali k õ r g e k s. Kui keeleselja tõus on keskmine, on vokaal k e s k k õ r g e. Madalad vokaalid on eesti keeles a ja ä, kõrged vokaalid on u, i ning ü ja keskkõrged vokaalid o, e, õ ning ö. Lähtudes keeleselja ja suulae vahel olevast õhukanali avarusest, on mõnes keelekäsitluses madalaid vokaale nimetatud ka a v a r a t e k s, keskkõrgeid k e s k a v a r a t e k s ja kõrgeid k i t s a s t e k s. Eesti vokaalide moodustamisest peab üldiselt mainima veel seda, et tagavokaalide artikuleerimisel lükkuvad huuled ettepoole ning ümarduvad seda enam, mida kõrgemale tõuseb keeleselg pehme suulae poole. Eesvokaalide artikuleerimisel tõmbuvad huuled, vastupidi, seda enam tahapoole ning moodustavad seda kitsama pilu, mida lähemale

kõvale suulaele tõuseb keeleselg. Keskvokaali artikuleerimisel on huuled põhivokaali asendi järgi. Kõik vokaalid on normaalselt helilised. Eesti murretes võib helitute konsonantide vahel esineda aga ka helituid vokaale, nagu setu murdes, kus näiteks sõnus tettÜ? 'tehtud', nakkattÜ? 'hakatud' Ü ja U on helitud.

Edasi tulevad üksikasjalikumale vaatlusele suuõõnes moodustatud vokaalid.

Tagavokaalid.

a.

4. 4. 4. Kõige madalam tagavokaal ehk velaarne avahäälik on a. Indiferentsest jõudeasendist on keel tõmbunud vaevalt märgatavalt tahapoole ja keeleselja tagaosa ehk postdorsum on väga vähe tõusnud pehme suulae suunas. Huuled on mõnel määral ettepoole lükkunud ning ümardunud. ä varjundiga a esineb eesti keeles j-i ja palataliseeritud konsonandi järel: jagaja, paljas, tola, mida foneetiliselt võiks märkida jaGäjä, paljäZ, tolä. Mida enam lääne poole minna, seda tugevam ä varjund on esimese silbi j-le järgneval a-l. Väga paljudes murretes ongi ta muutunud ä-ks: jägu, jägama, jälg, jäksama jne. jagu, jagama, jalg, jaksama asemel.

4. 4. 5. Vene keeles on rõhutu o muutunud a-ks või redutseeritud a-ks. Võõr- ja rahvusvahelistes sõnades, mis on saanud tuttavaks vene keele kaudu, ja vene keelest mõjustatud hääldu ses võib ka eesti keeles a-d kuulda ootuspärase ning õige o asemel: psihhaloogia, etimaloogia, kanduktor pro psühholoogia, etümoloogia, konduktor. Peab meeles pidama, et eesti keele hääldamisele pole omane o selline redutseerimine ning seda tuleb vältida. Samuti tuleb vältida vastassuunalist ületaotlust, mille puhul võõr- ja rahvusvahelistes sõnades hääldatakse a asemel o: kompaania, geneoloogia õige kampaania, genealoogia asemel.

4. 4. 6. Kui keel tõmbub a artikulatsiooniasendist natuke tahapoole ning keeleselja tagaosa kõrgemale pehme suulae suunas üsna vähe, moodustub häälik, mis akustilise mulje järgi on a ja o vahel. Seesugune häälik on hästi tuntud Hiiumaal pika aa asemel: kɔ̄nɛ̀D 'kaaned', kɔ̄luGɒ 'kaaluga'. a ja o vahelist häälikut tundis ka balti-saksa keel diftongis au, mida siin hääldati ɔu-na. Balti-saksa mõjul võis kadaklikus hääldu ses ka eesti keeles isikuti kuulda kouss, loulab, roud jne. õigete kauss, laulab, raud asemel, mida vanemas kirjanduses on vahel kasutatud saksapärast häälдust matkides.

o.

4. 4. 7. Kui praegu kirjeldatud a artikuleerimisasendist keeleselg tõuseb veelgi kõrgemale ja kogu keel tõmbub pisut rohkem tahapoole ning huuled ümarduvad nõnda, et nende vahele jääb umbes oakujuline pilu, kujundatakse o. Eesti o on hästi madal häälik. Rahvuskeeles ei ole ilmset vahet pika oo ja lühikese o artikuleerimisviisi ja -koha vahel. Murdeti võib siiski vahet esineda. Lõuna-Eestis on näit. ülipikk oo muutunud o ja u vaheliseks häälikuks: lät̀s ‿ kôl'i ˇ kôl'i ‿ kûl'i 'läks kooli'. Ka saarte murretes võib pikk oo olla lühikesest o-st kõrgem. Olenedes murdest on keskkõrge ülipikk vokaal kas veel üsna lähedane rahvuskeele o-le või juba peaaegu u. Pikemat häälikut artikuleeritakse murdes intensiivsemalt. Et häälikut intensiivsemalt artikuleerida, tarvitatakse vastavaid häälduselundeid enam. Käesoleval juhtumil on selleks keel tõusnud kõrgemale ning huuled on enam ümardunud. Vastupidi, lühikese hääliku moodustamisel on artikuleerimise intensiivsus väiksem ja vastavad hääldamiselundid on lõdvemalt tegevuses. Keel ei tõuse küllalt kõrgele ja artikuleeritud häälik on niisiis madalam. Murrete mõjul on mõnedel isikutel ka eesti rahvuskeeles pikk oo ja teisedki pikad keskkõrged vokaalid (ee, öö) hääldatud lühikestest kõrgemalt. Eesti

rahvuskeele hääldusliikuks omapäraks on aga just see nähtus, et vokaalide kvantiteet mõjub vähe vokaalide kvaliteedile. Eesti rahvuskeeles ei ole kuuldavat vahet o hääldamises sõnades kott, kodu, koodi, kooti. Pikema hääliku moodustamisel on küll keele artikulatsiooniala ulatuslikum, kuid siiski mitte nõnda ulatuslik, et võiks tekkida eriline varjund. Tavalisest kõrgem o esineb eesti rahvuskeeles küll o-ga algavais diftongides oa, oe. Toas, load, toed, poeb hääldatakse seega o ja u vahelise häälikuga tôàZ, lôàD, tôèD, pôèB.

u.

4. 4. 8. Tagavokaalidest on kõige kõrgem u. Keskkõrgest o artikulatsioonikohast on keel tõusnud veelgi enam pehme suulae suunas ning kogu keelemass on tõmbunud enam tahapoole. Eesti keeles on hüpe o-st u-sse suurem kui a-st o-sse. u artikuleerimisel on keeleseljal olev avaus võrdlemisi kitsas, nõnda et emfatiseerides või intensiivsemalt kõneldes võib tekkida koguni lõtv ahtus ja on kuulda hõõretki. Huulte vahel on u puhul pilu, mis tuletab meelde hernest, sest huuled on õige palju ettepoole lükkunud ning ümardunud. o-d ja u-d nimetatakse sageli labiaalseteks vokaalideks, kuid see definitsioon ei ole päris õige. Tagavokaalide moodustamisel

on kõige olulisemaks teguriks siiski keeleselg, nimelt selle asend, huuled aga mitte. Huulte tegevus on teisejärguline. Kui näit. naeratatakse, ei saa huuled küllaldaselt ettepoole lükkuda ega ümarduda, kuid ometi võib kuulda häälikut, mis akustilise mulje järgi on u või o.

4. 4. 9. Kõrged vokaalid moodustuvad kõige suurema tõhususega. Seepärast ei alistu nad nõnda kergesti igasugustele koartikulatsioonilistele mõjustustele nagu madalad ja keskkõrged. Kõrgetel vokaalidel ei ole olulisi varjundeid ja nad ei redutseeru üldiselt nii hõlpsasti kui muud vokaalid (vt. peatükki reduktsioonist).

Eesvokaalid.

ä.

4. 4. 10. Kõige madalam eesvokaal ehk palataalne avahäälik on eesti ä. Selle vokaali moodustamisel on keeleselja eesosa õige vähe jõudeasendist kõrgemale tõusnud ja keel on natuke ettepoole nihkunud. Huuled on hästi avatud. Huulte tahapoole tõmbumine on vaevalt märgatav. Keeletipp on suunatud alumiste hammaste poole. Lõualuud on hästi kaugel teineteisest.

4. 4. 11. Saaremaal, Hiiumaal ja mõnel väiksemal alal

Loode-Eestis esineb peale rahvuskeele ä veel teinegi ä-häälik. Selle moodustamisel on keel harilikust ä artikuleerimiskohast ilmselt kõrgemale tõusnud, kogu keel on ettepoole lükkunud ja huuled on tõmbunud silmanähtavalt tahapoole. Häälik on seega niihästi artikulatsioonikohalt kui ka akustiliselt ä ja e vahel. Pandagu tähele näit. hiidlase hääldamist sõnades pɛ̂ 'pea', jɛ̂B 'jääb', tɛhɛ̀D 'tähed'.

4. 4. 12.Balti-saksa murdes esines ä kombinatoorselt. r-i ees olevad lavasaksa ɛ ja e häälduside balti saksa keeles harilikult ä-na. Balti saksa keele mõjul võis varem eesti keeles rahvusvahelistes ja võõrsõnades ootuspärase er- ühendi asemel kuulda är. Sõnu verb, perfekt, Erna, termin jne. hääldati värB, pärfekt, ä r̆ n à, tärmin õige hääldamise verB, perfekt, e r̆ n à, termin asemel. Rahvuskeeles võib isikuti kohata ka vastupidist nähtust. Vene keele mõjul võidakse sõnuti är asemel hääldada er, seda nimelt isikut või elukutset tähistavas tuletises -näär (-när). Õigete revolutsionäär, pensionär, aktsionär asemel hääldatakse revolutsioneer, pensioner, aktsioner. Peab meeles pidama, et eesti rahvuskeel teeb selget vahet e ja ä vahel vastavalt kirjapildile. Kõneldes ä-st tuleb veel mainida, et tema korrektses tarvitamises esineb muidki eksimusi. Murrete mõjul võidakse ä asemele hääldada

e: perìZ, peràlt jne. õige pärìZ, päràlt 'päris, päralt' asemel. Ulatuslikult esineb ä ületaotlust eri murrete mõjul. Seda kohtab kõigepealt lõpus -er: sõnu number, tünder, lähker, kärner võib kuulda kujul numBär, tünDär, lähkär, kärnär õige numBer jne. asemel. Pole õige hääldada sõnu lähen, pähe, ä-ga teises silbis— lähän, pähä, vähä. Eriti just eesti keele ala lääneosast põlvnevad isikud võivad ühendis ja ä-d samuti üle taotleda, hääldades jada, jaksama, janu jne. asemel jäDà, jäksama, jänù või änàm, ärà-iZik, tämà 'enam, eraisik, tema' õige enàm, erà-iZik, temà asemel.

e.

4. 4. 13. Keskkõrge eesvokaal e artikuleeritakse nõnda, et keel on eesti ä asendist tõusnud tunduvalt kõrgemale ning ühtlasi lükkunud üsna tunduvalt ettepoole. Umbes keeleselja kesk- ja eesosa piiriala artikuleerib kõva suulae kesk- ja eesosa suunas. Huuled moodustavad kitsavõitu pilu. Huulenurgad on tõmbunud hästi tahapoole. Eesti e on eriti madalee ole rahvuskeeles vahet pika ja lühikese hääliku kvaliteedi vahel. Murretes võivad olla küll suhted teistsugused(lõunaeesti murretes keI 'kell', kēlē 'keele', aga kêl'i ~ kêl'i, kîl'i 'keeli'). Murrete mõjul võib rahvuskeeleski isikuti

kuulda kvalitatiivset vahet pika ja lühikese e vahel. Korrektses rahvuskeeles esineb kõrgem e aga ainult diftongides ea ja eo : pea, hea, eod, peos hääldavad harilikult pèà, èà, èòD, pèòZ.

4. 4. 14. Ehk küll eesti e on hästi madal, teeb eestlane siiski vahet e ja veel madalama ä vahel. Eestlane eraldab teineteisest e ja ä ka siis, kui need esinevad ôtseselt teineteisega kõrvu. Heas rahvuskeeles on sõnades mäe, käes, näen, jäetud jne. diftong ega ole mâ, kâZ, nân, jättuD nagu mitmetes murretes ja halvemas rahvuskeeleski.

i.

4. 4. 15. On jäänud veel mainimata kõige kõrgem eesvokaal i. Selle avahääliku moodustamisel tõuseb keeleselja eesosa hästi kõrgele kõva suulae eesosa suunas. Õhukanal keeleselja ja suulae vahel on õige kitsas. Kui emfatiseeritakse või kõnet eriti rõhutatakse, võib õhukanal olla isegi nii kitsas, et õhuvool ei pääse sellest läbi ilma hõõrdumata, ja seega hääldatakse i lõpposas ahtushäälik j. Nagu teisedki kõrged avahäälikud, allub i koartikulatsioonilisele mõjule vähe.

4. 4. 16. Keskavahäälikuks ehk keskvokaaliks nimetatakse eesti õ-d sellepärast, et tema artikulatsioonikoht on palataalsete ja velaarsete avahäälikute artikulatsioonikoha vahel. Keskvokaalid on tegelikult põhivokaalide varjundeid. Eesti õ on põhivokaali e varjund; seepärast on tema foneetiliseks märgiks ẹ, s.o. e erilise diakriitilise märgiga. õ kujundamisel on keele tõus umbes niisama kõrge kui e puhul ja ka huulte asend on enam-vähem samasugune nagu e hääldamisel. Peamine vahe artikulatsioonis on selles, et õ moodustamisel ei ole tõusnud keeleselja eesosa, vaid tõusnud on keeleselja keskosa. Et keeleselja keskosa tõuseb pehme ja kõva suulae vahekohta, seepärast kutsutaksegi õ-d k e s k v o k a a l i k s ehk m e d i o d c r s a a l i k s.

4. 4. 17. Saarte murretes puudub kohati õ. Murde mõjul võib siis rahvuskeeleski kuulda, et õ asemel häälidatakse ö. Kirjakeeles oli õ ja ö eraldamatuse põhjuseks saksa keele mõju. Kadaklikus hääldamises kuuldus õ harilikult ö-na. Kuivõrd võõras on õ paljudele saarlastele ja hiidlastele, osutab tõik, et õ-d taotledes võivad nad küll kätte õppida õige keeleasendi, kuid sealjuures labialiseerivad nad häälikut ometi nagu õ-d. Seega saadakse vokaal, mis akustiliselt on

kuidagi õ ja ö vahel. Et saarte elanikel pole õ foneemiks, siis võidakse sel juhtumil, kui rahvuskeele õ ongi kätte saadud, hakata seda üle taotlema ning asendatakse ö-gi temaga: kõis, õeldud 'kõis, öeldud'. Harva võib kohata Saaremaa ja Hiiumaa ö-alal rahvuskeele kõnelejat, kes oleks täiesti kindel õ häälduamises ja tarvitamises.

4. 4. 18. Peale õ on olemas muidki mediodorsaale. Vene keelest on hästi tuntud kesk-i = vene ы. Selle avahääliku moodustamisel on huuled i asendis või peaaegu i asendis. Keel on tõusnud ka samale kõrgusele nagu i puhul, kuid tõus on tagapoolsem, lähemal suulae keskosale. Et vene ы on tegelikult i varjund, siis võib harjumata eesti kõrvale temast jääda mulje, nagu oleks häälduatud eesti õ ja i. Vene sõnu мы, вы, были hääldavad eestlased üsna sageli mei, vei, beili. Populaarselt öeldes on vene ы küll eesti õ + i, ent need osised ei esine diftongina teineteise järel, vaid samaaegselt. Nn. vene i pole tundmata eesti murretele. Lõuna-eesti murdeala kaguosas võib seda kuulda näit. sõnus siš 'siis', mik 'mõõk'. Kihnu saarel esineb liNd 'lind'.

4. 4. 19. Kui mõnel tagavokaalidest esineb mediodorsaalne vaste, on see moodustatud vastava põhivokaali moodustuskohast eespoolsemalt. Leivu murdes esineb mediodorsaalne ehk

kesk-o: sõùr kõù 'suur kuu'. Huuled on ettepoole lükkunud ning ümardunud sarnaselt o artikulatsiooniga ning keele tõus on võrdne o tõusuga, kuid tõus on eespoolsem o omast. Eesti lähimas sugukeeles vadjas esineb kesk-a. e-le järgnev a on selles keeles harilikult ikka mediodorsaalne: kerkea 'kõrge'. Lõpuks tuleb mainida lõuna-eesti murrete nn. taga-e-d, mis vokaalharmoonia nõuete järgi esineb tagavokaalsete sõnade järgsilpides rahvuskeele e asemel: keneleš 'kõneleb', vareš-še? 'varesed'. Selle avahääliku moodustamisel ei ole keeleselja tõus ka enam mitte seal, kus ta on e moodustamisel, kuid e tõus pole siiski nõnda tagapoolne nagu õ-l. e on e ja õ vahepealne häälik. Seda e-d võib kuulda mõnede lõuna-eesti keeletarvitajate ühiskeele häälduseski ilmeka murdejoonena.

ö ja ü.

4. 4. 20. Tuleb veel peatuda eesti rahvuskeele vokaalidel ö ja ü ning saarte murretes esineval ö-st madalamal vokaalil ɔ̈. Need häälikud on moodustatud sel viisil, et ä, e ja i suuartikuleerimisele tuleb juurde huulte artikulatsioon, labialisatsioon. ä labialiseeritud vaste ɔ̈ esineb eesti keele saarte murretes neil aladel, kus tänini on vahet algupärase ö ja õ-st arenenud ö vahel, nagu mõnes Hiiu murrakus, kus

hääldatakse rɔ̂m 'rõõm', pɔ̀hk 'põhk'. Eesti keeles püsib ö ja ü artikuleerimisel küll üldiselt e resp. i lingvopalataalne moodustus, kuid keel ei ole ö ja ü puhul siiski nõnda kõrgele tõusnud nagu e ja i artikuleerimisel. Siin tuleb niisiis nähtavale juba mitmel korral mainitud foneetiline tõik, et kui on kaks moodustuskohta, siis teine neist taandub mõnel määral. ö ja ü artikuleerimisel taandub lingvopalataalne artikulatsioon. ö moodustamisel lükatakse huuled ettepoole ning ümardatakse nad samasse asendisse, kus nad on o moodustamisel. Huulte vahel on umbes oakujuline pilu. ü moodustamisel on huuled sellessamas asendis nagu u puhul ning huultevaheline pilu on hernekujuline. Eesti keeles on ü kujundamisel huuled eriti tugevasti ettepoole lükatud ning ümardatud. ɔ̈, ö ja ü on h u u l v o k a a l i d.

4. 4. 21. Võib esineda hääldamisviisi, kus kreeka algupära olevais rahvusvahelistes ja võõrsõnades hääldatakse kreeka ü asemel i: piramiid, psihholoogia, etimoloogia, idill, hidra jne. Eesti keeles on üldiselt saanud omaseks neis sõnades säilitada ü. Seega siis on õige hääldada püramiid, psühholoogia, etümoloogia, idüll, hüdra. Samuti tuleb eesti keeles hääldada ö rahvusvahelistes sõnades ökonoomia, föderatsioon, kröösus jne., mitte ekonoomia, federatsioon, kreesus ehk krees.

4. 4. 22. Balti saksa keeles hääldati kirjapilt eu diftongiks öi. See eesti keelele võõras hääldamisseik on kadakliku keeletarvituse kaudu tänase päevani eesti rahvuskeeles õige levinud. Võib kuulda röĭmà, farmatsöit, nöitrâ.lne 'reuma, farmatseut, neutraalne'. Nende sõnade õige eestikeelne hääldamine on ikkagi reŭmà, farmatseut, neutrâ.lne.

4. 4. 23. Kõneldes ü-st tuleb peatuda ka kirjapildi üü hääldamisel. On kujunenud üldiseks traditsiooniks, et üü hääldatakse diftongiks üi, kui talle järgneb vokaal või j + vokaal. Seega hääldavad sõnad müüa, süüa, müües, süües, müüja jne. normaalses hälduses müija, süija, müijeZ, süijeZ, müija. Muudel juhtudel pole veel lõplikult fikseerunud, kas hääldada üü pikaks ü-ks või diftongiks üi. s. o. kas nüD või nüiD 'nüüd' jne.

Indiferentne vokaal.

4. 4. 24. Kui jätta keel lamama suuõõne põhja, nagu ta on siis ,kui meil ei ole mingit hääldamistegevust, ja kui huuledki ei ole lükkunud ettepoole ega ümardunud, saab kõris foneerides hääliku, mis on heliline vokaal, ent millel pole ühegi põhivokaali omadusi. See nn. i n d i f e r e n t n e v o k a a l on omane muuseas väikelastele, kui need

hakkavad häälitsema. Hääliku foneetiliseks märgiks on ə̲. Eesti keeles leidub ə̲-d saarte murretes e̲ redutseeritud vastena, nagu näiteks Hiius mitt̀ə 'mitte', hakkŏttə 'hakkate'. Eesti rahvuskeeles on ə̲ tundmatu, sest rahvuskeel ei tunne reduktsiooni.

Ülevaade eesti rahvuskeele vokaalidest.

4. 4. 25. Eesti rahvuskeeles esinevad järgmised vokaalid.

	Taga- ehk velaarsed vokaalid	Kesk- ehk velaarpalatsed v-d	Ees- ehk palatsed vokaalid	Huul- ehk labialiseeritud v-d
Kõrged	u		i	ü
Keskkõrged	o	e̲(=õ̲)	e	ö
Madalad	a		ä	

4. 4. 26. Kõige sagedamini esineb eesti keeles vokaal a̲, mille esinemus on umbes 12–14 % kõikide vokaalide üldarvust. Teiste vokaalide esinemissagedus on järgmine: e̲ – 11–12 %, i̲ –9 %, u̲ –5 %, o̲ – 4–5 %, ä̲ – 1,5–2 %, õ̲ – 1,5 %, ü̲ – 0,8– 1% ja ö̲ – 0,2–0,5 %.

4. 5. D i f t o n g i d .

4. 5. 1. Eesti keelt iseloomustab suur diftongide ja konsonantühendite rikkus. Diftongiks nimetatakse vokaalühendit, mis moodustab ühte silpi kuuluva terviku. Eesti keeles võivad diftongid olla astmevahelduslikud. Diftongi eri astmetest oleneb sõna tähendus. Näiteks sõnades laulu (omastav) = laŭlŭ ja laulu (osastav) annab diftongi teise osise pikkuse muutmine erineva tähenduse. Eesti keele diftongidel pole osised võrdsed. Diftongi esimene osis on passiivne hääldamise tõhususe suhtes. Teine osis võib olla aga hääldatud tõhusamalt ning siis ühtlasi pikemalt või lõdvemalt ning lühemalt. Mõned foneetikud ei pea selliseid diftonge pärisdiftongideks, mille osised pole võrdsed. Niisuguseks arvamuseks pole aga põhjust, sest ka siis, kui diftongi emb-kumb komponent on enam esile tõstetud, on tegemist ikkagi täisväärtusliku diftongiga. Diftongid on kas t õ u s v a d või l a n g e v a d. Tõusvad diftongid on need, kus teise osise esiletoomine on ilmekam ning intensiivsem. Teine osis on see, mis annab diftongile asjaomase ilme. Langevaks nimetatakse diftongi siis, kui tema esimene komponent on moodustatud suurema energiaga, nõnda et diftongi teise osise kohal artikulatsiooni intensiivsus lan-

geb. Vastavalt vältele võib eesti keeles see diftong olla kas tõusev või langev. Eesti keele diftong on tõusev siis, kui ta on tugevaastmeline, kui teine osis on hääldatud pikemalt ning jõulisemalt: leiBa 'leiba', teiŹi 'teisi', laèva (osastav) 'laeva', sauna 'sauna', euwe (osastav) 'õue', keula (osastav) 'keula', köiŹi 'köisi', liuDa 'liuda' jne. Seesama diftong on langev, kui ta on nõrgaastmeline, kui ta teine osis on lühem ning nõrgem: leivà 'leiva', teinè 'teine', laevàD 'laevad', saunàD 'saunad', euweD 'õued', keulàD 'keulad', köijèD 'köied', liuwà 'liua'. Et viimasel juhtumil on küsimuses langevad diftongid, millel esimene osis on esikohal, seda osutab seegi seik, et nõrgaastmelise diftongi asemele võib murdeti olla arenenud pikk vokaal, diftongi esimese komponendi vokaal: sānàD 'saunad', lēvàD 'leivad', tēnè 'teine' jne. Need diftongid, mis pole astmevaheldusliku, on ikka tugevas astmes ja seega tõusvad: tóàD 'toad', éòD 'eod', vèàD 'vead', mäèD 'mäed', söèD 'söed'. Et diftongide äe ja öe asemele võidakse murdeti öelda ka â ja ô: mâD 'mäed', sôD 'söed', ei osuta käesoleval juhtumil ometi, et kõnesolevad diftongid oleksid langevad, vaid siin on tegemist üksnes artikulatsioonikohalt lähedaste häälikute assimilatsiooniga.

4. 5. 2. Eesti keele diftongide õige hääldamise suhtes

on tähele panna paar seika, milles sageli eksitakse. Korrektse rahvuskeele seisukohalt on ebaõige sõnu päev, mäed, käes jne. hääldada pika vokaaliga pâv, mâD, kâZ, vaid nendes sõnades tuleb diftong hääldada , nagu ta on kirjutatud. Samuti on ebaõige hääldada söed, köetud jne. pika öö-ga sõD, kṍtuD. Neis sõnades peab diftong hälduses säilima. Teiselt poolt ei tohi korrektses hälduses pikka õõ-d diftongistada. Rõõm, võõras, põõsas jne. on õiges hälduses ikka pika õõ-ga, mitte aga diftongi õe-ga: reèm, veĕràZ, peĕZàZ.

4. 5. 3. Diftongide ea, eo, oa, oe, öe, öa keskkõrge vokaali hääldamine on murdeti õige kõikuv. Sõnad pea, tean, seob, oad, toed, öeldud, pöab hääldatakse kohati pià, tiàn, siùB, uàD, tuèD, üèlDuD, püàB normaalsete i, u, ü-ga.Kohati võivad mainitud vokaalide asemel olla veidi madalamad vasted: pià, siùB, uàD jne.Teisal on taas enam-vähem e, o, ö sarnased häälikud: peà, seòB, oàD jne.Kõige üldisemaks traditsiooniks on rahvuskeeles sellised häälikud, mis oma artikulatsioonilt on e ja i, o ja u, ö ja ü vahepealsed ning mida foneetilises transkriptsioonis tähistatakse ė,ȯ ja ȯ̈-ga: pėà, tėàn, sėòB, ȯàD, tȯèD, ȯ̈èlDuD, pȯ̈àB.

4. 5. 4. Põhja-eesti murrete idapoolsest osast pärit olevailt haritlastelt võib vahete-vahel kuulda pikkade kesk-

kõrgete vokaalide asemel diftonge, mis on omased mainitud alade murretele . Öeldakse tee, töö, soo asemel tiè, tüò, suò, tiä, tüä, suà või mõni teine diftong. Rahvuskeele hääldusesselline hääldusviis ei ole muidugi lubatav.

4. 5. 5. Eesti keele murretes võib esineda ka t r i f - t o n g e, s.o. kolme ühte silpi kuuluva vokaali ühendeid, nagu muide leivu murdes : šüöüwä 'süüa', puoiš 'poiss'.

V. HÄÄLDUSALUS.

5. Senini käsitlesime üksikhäälikuid. Juba varem on mainitud, et üksikhäälik esineb tegelikult harva, kõnes esinevad häälikud aina ühendeis, kus nad üksteist mitmeti mõjustavad. Seda nähtust nimetatakse k o a r t i k u l a t s i o o n i k s. Enne kui asuda otseselt häälikute koartikulatsiooni vaatlemisele, tuleb möödaminnes peatuda veel ühel foneetiliselt olulisel nähtusel, millest eri keeltes oleneb häälikute üldvarjund, nimelt h ä ä l d u s a l u s e l ehk a r t i k u l a t s i o o n i - b a a s i l. Ei piisa üksnes sellest, et õpitakse näit. selgeks kõigi häälikute täpne moodustuskoht eri keeltes, vaid peab teadma ka seda, kus kohal ja kuidas just on vastava keele üldine tendents häälikuid moodustada, kas eespoolselt, tagapoolselt, kõrgelt või madalalt. Mõnes keeles moodus-

tatakse kõik häälikud hästi madalalt nagu eesti rahvuskeeles, teises taas kõrgemalt. Eesti keele saarte murretes on tendents hääldada kõiki häälikuid niivõrd eespoolselt, kui vähegi võimalik. Seega kõnelevad saarlased ja hiidlased "moka otsast", nagu seda väljendatakse naabrite poolt. Vene keeles on eesti keelega võrreldes kõrgem häälduslaus. Seda võib eriti ilmselt tähele panna, kui venelane kõneleb eesti keelt. Häälduslaluse juurde kuulub ka eri keelte erisugune tendents hääldada kas intensiivsemalt või loiumalt. Vene keeles on näit. häälduslntensiivsus suur, kuid inglise keeles äärmiselt väike. Eesti keelt artikuleeritakse keskmise intensiivsusega. Võõrast keelt õppides on kõige raskem kätte saada vastava keele häälduslalust. Väga sageli püsitakse ikkagi emakeele häälduslalusel, mida võib kuulaja otsekohe kõrvaga kinni püüda. Kui eestlane kõneleb vene või muud keelt eesti häälduslalusega, öeldakse igapäevases keeles, et ta räägib seda keelt eesti rõhuga ehk aktsendiga. Häälduslalust peetakse üldse väga püsivaks foneetiliseks nähtuseks. Hääldusaluse olemusele mõjub ka kõneleja iseloom. Temperamentsem kõneleja on teistsuguse häälduslalusega niihästi oma emakeelt kui ka võõrkeelt kõneldes kui flegmaatilise iseloomuga kõneleja.

VI. KOARTIKULATSIOON.

6. Selle tõttu, et häälikud ei esine üksikult, vaid tavaliselt ikka seoses, mõjustavad nad üksteist artikulatsiooni suhtes. Nagu ülal on juba mainitud, ei moodustata häälikuid nõnda, et alles siis, kui ühe hääliku artikulatsioon on lõppenud, algab teise hääliku artikulatsioon, vaid mistahes hääliku moodustamisel mõnel määral artikuleeritakse kaasa ka naaberhäälikuid, s.t. avaldub koartikulatsioon: märgatamatult siirdutakse ühe hääliku artikulatsioonilt teise artikulatsioonile, mida osutab eriti ilmekalt hääldus spektograafiline ülesvõte. See tõik, et ka eesti keele hääldus esineb koartikulatsioon, on andnud võimalusi mitmesugusteks assimilatsiooninähtusteks. Alljärgnevalt vaadeldakse kõigepealt eesti keeles esinevaid assimilatsioonijuhtumeid, nagu s a n d h i , n a s a l i s a t s i o o n , p a l a t a l i s a t s i o o n , l a b i a l i s a t s i o o n , v o k a a l h a r m o o n i a jne.

6. 1. S a n d h i .

6. 1. 1. India foneetikateadusest põlvneva sõnaga s a n d h i tähistatakse neid muutusi, mis tulevad esile kahe sõna

kokkupuutekohal, kui need sõnad on muutunud foneetiliselt üheks tervikuks, või muilgi juhtumeil, näiteks tuletiste liitmisel sõnaga. Sandhiga on kõigepealt mõeldud hääliku helilisuse või helituse muutumist naabruse mõjul. Heliliste häälikute muutumine helituteks ja helitute muutumine helilisteks tuleb esile neis keelis, kus pole sõna järsku algu ega ka järsku lõppu, vaid kus kõneldes sõnad sulavad omavahel kokku, kui nende vahel pole pausi. Eesti keel kuulub ka nende keelte hulka, kus pole järsku algust ega lõppu. Et aga eesti rahvuskeeles ning enamikus murretes pole helilisi sulghäälikuid b, d, g ega helilist z-d, ei tule siin sandhi helilisuse muutumisena nõnda ilmekalt esile nagu mõnes teises keeles. Neis eesti murretes, kus esinevad helilised sulghäälikud ja heliline z, esineb ka helilisussandhi, muide näiteks leivu murdes, kus esineb sõna ütš 'üks', aga helilises naabruses öeldakse üdž bruntš 'üks seelik', samuti nest 'tõstab', ent nezd dakšiga 'tõstab hargiga'. Mainitud juhtumeil on tegemist regressiivse helilisussandhiga. Samuti võib esineda ka progressiivne helilisussandhi samas leivu murdes: pälè 'peale', kuid mùru bäle 'õue', šišše 'sisse', ent närtsu žišše 'kaltsu sisse'.

6. 1. 2. Helilisussandhit kohtab eesti keeles sel pu-

hul, kui k, p, t, h ja s-i järel sõna lõpus l, m, n, r ja v muutuvad täiesti helituks. Sõnade mahl, osm, pahn, kõhr, rasv, lõtv jne. hääldus on mainitud tingimustel mahˋL, osˋM, pahˋN, keˇhR, rasˋV, leˇtˋV.

6. 1. 3. Eesti rahvuskeeles ning murreteski tuleb sandhi sel teel nähtavale, et leenissulghäälikud B, D, G ja leenis Z muutuvad fortisteks p, t, k, s, kui neile järgneb helitu häälik. Sellistes lausetes, nagu ta toob klaasiga vett, sa tahad süüa, mees teeb tööd jne. võidakse leenise asemel hääldada fortis: ta tôpˇklāźiˋGa vet̄, sa tahàtˇsüiˋja, mêsˇtêpˇtôD, kuigi ka leenise püsimine on võimalik. Eesti keeles esinevat sandhit võib nimetada intensiivsussandhiks. Kõige ilmekamalt avaldub eesti keeles sandhi liitsõnades ja tuletiste liitumisel: kingsepp, raudtee, tiibklaver, naisduett, jalgsi, tulebki häälduvad normaalselt: kiŋkˋsepˋ, rautte ~ rauttē, típ-klaver, naisˋtuˌe.t̄, jalkˋsi, tulepki. Liitsõnades võib intensiivsussandhi puududa, kui liitsõna mõlemad osised on rõhulised. Jalg-tüüpi hääldatakse tavaliselt jalˋG-tüˊppi, kuigi võib kuulda ka hääldamist jalkˋ-tüˊppi. Kirjapilt b, d, g hääldatakse ka siis fortisena, kui mõnes muutevormis s satub nende kõrvale. Sõnad kärbsed, võrdsed, andsin, algsed jne. kuulduvad harilikult kärpˋseD, veˇrtˋseD, anˊtˋsin, alkˋseD.

6. 1. 4. Pandagu intensiivsussandhist kõneldes sedagi tähele, et rahvusvahelistes ja võõrsõnades, mille õigekirjutus erineb eesti keele üldistest õigekirjutusreeglitest, hääldatakse kirjapildid b, d, g ikka fortisena, kui järgneb helitu konsonant või kui b, d, g on õigekirjutuses üksteise järel. Sõnade absoluutne, röntgen, anekdoot, asbest, Edgar, smaragd õige hääldamine on ap̆solū́.tǹe, rönt̀ken, anektōt̀, as̀pest, e t̀ k a r , smara.k̀t.

6. 1. 5. Progressiivse sandhi tõttu muutub eesti keeles sõnaalguline fortis leeniseks, kui fortisega algav sõna liitub tihedasti eelneva sõnaga, mille lõpus on vokaal. See tuleb kõige ilmekamalt esile liitsõnades. Sõnad käekiri, vanapoiss, koolipoiss, vanatädi, soosaar jne. kuulduvad käèGiri, vanàBoĭs̆, vanàDäD́i, sô-Zār, kōĺiBoĭs̆. Kui sõnad pole tihedasti üksteisega liitunud, ei tule kõnesolev sandhinähtus esile. Vana tädi, vana poiss häälduvad vanà täD́i̇, vanà poĭs̆.

6. 1. 6. Eesti keeles on sandhinähtuseks seegi, et sõnaalguline fortis võib liitsõnas gemineeruda. Sõnade õunapuu, kuslapuu, Kuresoo kohatavaks hääldusеks on e̯ŭnap̆pu ~ e̯ŭnap̆pū, kušlap̆pū ~ kušlap̆pu, k u r è š s o.

6. 1. 7. Sandhiks nimetatakse ka seda, kui eelneva sõna lõpp kandub järgneva sõna algusesse, nagu eesti lauseis mis

on? ei ole, mul oli, mida hääldatakse tegelikult miš so.n? ei jo.le, mul lo.n. Eelneva sõna lõpphääliku siirdumine tuleb eriti selgesti esile hüvastijätus head õhtut, mis häälda-takse èà tehtut. Seda sandhinähtust nimetatakse l i e s o o n i k s. Keeles,kus esineb liesoon, sulavad sõnad omavahel ühte nn. f o n e e t i l i s t e k s s õ n a d e k s ja kõne jätab kuulajasse sorava mulje. Keeled, kus puudub liesoon, nagu saksa keel, on akustiliselt muljelt stakaatolised. Kadaklikust häälduses lähtudes võib ka eesti keeles kuulda stakaatolist kõnet, mida halva võõrapärasusena tuleb vältida. Eesti keeles häälda-takse, nagu osutatud, mul lei jolè aèGa, aga mitte mul ʔei ʔolè ʔaèGa 'mul ei ole aega' kõrisulghäälikuga ehk järsu algusega iga vokaali eel.

6. 1. 8. Seni esitatud sandhijuhtumid on olnud konsonantide kohta. Ka vokaalid võivad muutuda kahe sõna kokkupuutekohal või ühinemisel. Ma ei tea hääldatakse eesti rahvuskeeles harilikult mai tèà. Mõnes murdes on seesugune häälda-misviis eriti tavaline, nagu muide hiiu murdes: map tahà < mā ep tahà 'ma ei taha', süllotsɒz < süllà otsɒz 'silla otsas'. Vokaali kadumist kahe sõna kokkupuutekohal kutsutakse k a e l i s i o o n i k s.

6. 1. 9. Sandhi on l a u s e f o n e e t i l i s i näh-

tusi. Eesti keeles on lausele omane sõnarõhust erinev rõhk ja samuti on lausel omapärased kvantiteedisuhted, millest kõneldakse allpool. Lausefoneetiliseks nähtuseks nimetatakse sedagi, kui lauses, eriti just kiirkõnes, üks sõna või hääldusrühm mõjustab teise sõna või hääldusrühma häälikulist külge.

6. 1. 10. Kiirkõnes esinevaid foneetilisi muutusi kutsutakse ka a l l e g r o m u u t u s t e k s . Eesti keeles on allegrosõnadena eriliselt kulunud mitmed viisakussõnad, nagu tere < terve, aitäh ~ aituma < aita jumal jne. Kiirkõnes öeldakse sageli tere hommikut! asemel tromkkut, Tallinnas asemel tal'naZ, rõhutava sõna nüüd asemel -nd: tulènD omètti 'tule nüüd ometi' jne. Allegrovormidena on kiirkõnes õige üldiselt lühenenud nädalapäevade nimed: esmaspäev, teisipäev, kolmapäev jne. hääldatakse sageli eŝmaspä ~ eŝmaspa, teĭźi-Bä ~ teĭźiBa, kolmàBa.

6. 1. 11. Sandhiga ühenduses tuleb mainida ka p r o k l i i s i ja e n k l i i s i. Prokliis on rõhuta sõna liitumine järgneva rõhulise sõnaga üheks f o n e e t i l i s e k s s õ n a k s, nagu ära lööl=ära‿lõ!, ma tulen = ma‿tulèn. Murdeti on prokliitiline sõna saanud rõhulise sõna lahutamatuks osaks: ma‿p‿tɛ̂ 'ma ei tea' hiiu murdes,

ta‿ss o‿lè 'ta es ole' lõuna-eesti või Saaremaa murdeis jne. Enkliis on sõna, peamiselt just lühikese sõna liitumine rõhulise sõnaga üheks foneetiliseks sõnaks, nagu laua peal = laŭwà‿Bäl, teed mööda = têD‿möDa jne. Niihästi enkliis kui ka prokliis on eesti keeles lausefoneetiliselt väga olulised. Nende mõjul võivad lauses muutuda häälikute kvaliteet ja kvantiteet (vt. peatükki kvantiteedist).

6. 2. 1. N a s a l i s a t s i o o n.

6. 2. 1. Hääldusel undeist kõneldes on öeldud, et pehme suulae ja nibu ülesandeks on sulgeda käiku ninaõõnde või avada seda. Artikulatsiooni ajal on tavaliselt käik ninaõõnde ikka suletud. Avatud on ta ainult nasaalide m, n, ŋ artikuleerimisel. Pehme suulagi koos nibuga on siis laskunud hästi madalale, nõnda et ninaõõnest pääseb läbi tugev õhuvool. Mõnes keeles on õhuavaus laiem, teises ahtam. Mida avaram on avaus, seda tugevam on nasaalheli. Eesti keeles on nasaalide moodustamisel avaus eriti avar ja seetõttu käib eesti keeles häälda misega kaasas tugev ninaheli. Nasaalid avaldavad ka tugevat koartikuleerivat mõju, kui keele üldine nasaalsus on suur. Artikulatsioon ei toimu nõnda, et nasaali ees ja pärast nasaali oleks käik ninaõõnde suletud, vaid see on

avatud juba enne nasaali moodustamist ja jääb avatuks ka pärast nasaali. Niisugust nähtust kutsutakse n a s a l i s a t s i o o n i k s. Nasalisatsioon võib olla kas progressiivne või regressiivne. Nasalisatsiooniga moodustatud häälik on n a s a l e e r i t u d siis, kui nasaalsus on vaid kaasaskäivaks nähtuseks. Kui aga nasaalsus on vältimatu, on häälik n a s a a l n e.

6. 2. 2. Eesti keeles on nasaleerimine väga tugev. Eriti märgatav on progressiivne nasalisatsioon. Pandagu tähele sõnu, nagu oma, onu. Neis sõnades võib kuulda, kuidas nasaalsus algab juba enne m-i ja n-i ning kestab veel kogu järgneva vokaali artikuleerimise aja: õmã, õnũ. Eesti keel on selle poolest tähelepandav, et temas mõjub tugevasti nasaleerivalt ka b, vähem p ja pp ning üsna vähe d-gi. Viimase hääliku nasaleeriv mõju on ilma praktilise tähtsuseta, ent b mõjul tekkiv nasaleerimine on niisama oluline nagu m-i või n-i naabruses olev. Luba, tuba, vaba hääldatakse normaalselt selgesti kuuldava progressiivse nasalisatsiooniga: luBã, tuBã, vaBã. Tugev nasalisatsioon annab eesti keelele erilise mündi ning teeb kõne hästi kuuldavaks, sest nasaleerimisel on resonantsiruum suurem. Eesti nasalisatsioon ei ole mõnes murdes, nagu näit. Hiiumaal, sugugi nõrgem prantsuse keele omast,

kus nasaleeritud vokaalid on hästi tuntud. Siiski on kummagi keele nasalisatsiooni vahel suur vahe. Eesti keeles on nasalisatsioon ainult kombinatoorne, prantsuse keeles aga fonoloogiline.

6. 2. 3. Nasalisatsiooninähtuste juurde kuuluvaks assimilatsiooniks on seegi eesti keeles levinud häälдusseik, et sõnad andnud, kandnud, kündnud, kandmine, kündmine jne. häälдatakse anːnuD, kanːnuD, künːnuD, kanːmine, künːmine. Neis sõnades jääb ka n-le suulise hääldуse poolest homorgaanse sulghääliku D artikuleerimisel käik ninaõõnde avatuks ning seega hääldataksegi D asemel n. Nasaleerivat assimilatsiooni näeb selleski, et meil astmevahelduses tugevas astmes on mb ja nd, nõrgas aga mm ja nn. Omaaegsed astmevaheldussuhted lamβas: lampahen, lintu: linδun on arenenud tänapäeva suheteks laˇmːàZ: lamːBa, liːàD: liˇnːù sel teel, et p ja t nõrgaastmeline vaste on üha enam hääldatud avatud ninaõõnekäiguga.

6. 2. 4. Kui kogu kõnet seirab tugev nasalisatsioon kas mõne patoloogilise või funktsionaalse häire tõttu, on see nähtus i n i . Ini peamiseks põhjuseks on nn. hundineel, liiga lühike nibu ja nibu puudumine või nibu ja pehme suulae halvatus. Nasalisatsioon on esteetiliselt kaunis hääldamis-

varjund, ini teeb aga kõne inetuks ning arusaamatuks.

6. 3. Velarisatsioon.

6. 3. 1. V e l a a r s e i k s häälikuiks nimetatakse neid häälikuid, mille peamine moodustus on keeleselja tagaosaga pehmel suulael või pehme suulae suunas. Kui aga hääliku tavalisele moodustuskohale lisandub veel moodustuskoht pehmel suulael või moodustuskoht pehmel suulael suureneb, on tegemist v e l a r i s a t s i o o n i g a. Nõnda moodustatud häälik on v e l a r i s e e r i t u d. Konsonantide velarisatsiooni eesti keeles ei esine. See on aga õige omane vene keelele ja vene keele hääldusele mõjul võib seda üksikisikuilt harva eesti keeles siiski kuulda. Kui vene keeles kujundatakse konsonanti, millele järgneb a, o, u või i, eriti aga just o ja u, suundub keel konsonandi artikuleerimisel peale hariliku artikuleerimiskoha ilmsesti veel kõva suulae poole umbes samasse kohta, kus artikuleeritakse vene u. Teiste sõnadega öeldes, häältdatakse konsonant ja u samaaegselt.

6. 3. 2. Vokaalide velarisatsiooniks nimetatakse niisugust nähtust, kus palataalne vokaal on asendatud velaarse vokaaliga. Eesti keeles kohtab vokaalide velarisatsiooni setu murdes: küll > kúl, kündma > kúndmä.

6. 4. Palatalisatsioon.

6. 4. 1. P a l a t a l i s a t s i o o n on niisugune nähtus, kus hääliku harilikule moodustamiskohale lisandub moodustuskoht kõval suulael või laieneb hääliku palataalne moodustusala selle tõttu, et keeleselja eesosa võtab artikulatsioonist enam osa. Keeleselja tõus on umbes samasugune nagu i moodustamisel. Teiste sõnadega: palataliseerides häälda-takse konsonant ja temaga samaaegselt i. Nende keelte kõnelejad, kes ei tunne palatalisatsiooni, analüüsivadki seda sageli eri häälikuiks: vastav konsonant ja i. Nõnda näiteks ütlevad need hiidlasedki, kes üritavad taotleda rahvuskeele palatalisatsiooni, kaĭs, taĭs pro kass, tass. Palatalisatsiooniga moodustatud konsonant on p a l a t a l i s e e r i t u d. Palataliseeruvad peamiselt need konsonandid, mille moodustuskohad on hammastel või hammaste lähedal, nagu eesti keeles s, t, n, r, l. Eesti keeles on palatalisatsioon õige nõrk. Vene keeles on ta tunduvalt tugevam. Tugevus oleneb sellest, kui suur pindala kõval suulael on puudutatud. Keelis, kus on väga tugev palatalisatsioon, kuuldub see peaaegu ĭ-na. Võrreldagu vene петь ja eesti pett-sõna hääldamist. Palatalisatsioon eeldab ühtlasi hääliku omaheli tõusu. Palataliseeri-

mist nimetatakse ka m u l j e e r i m i s e k s ehk p e e n e n d a m i s e k s.

6. 4. 2. Eesti keeles on palatalisatsioon fonoloogiline nähtus, sest palataliseerimata ja palataliseeritud konsonantide suhe on are. Eesti keeles on ilmne vahe sõnade hobuse tall (= taĪ') ja lamba tall (= taĪ), ehituspalk (= pal'k̀) ja töö palk (= palk̀) jne. vahel niihästi häälduses kui ka tähenduses.

6. 4. 3. Eesti keele palatalisatsiooni omapäraks on veel see nähtus, et geminaatkonsonantidel on palataliseerunud üksnes algosa: kal̆'lìZ : kal̀'li 'kallis : kalli', kas̆'sì (omastav) : kas̀'si (osastav) 'kassi : kassi', kot̆'tì : kot̀'ti 'koti : kotti', pan̆'ni' (omastav) : pan̆'ni (osastav) 'panni : panni'. Mõnes kagumurrakus ja keelesaartel Läti NSV alal võib olla palataliseerunud ka kogu geminaat. Konsonantühendites palataliseerub samuti ainult algosa: kon̆'Dì : kon'tti 'kondi : konti', pil̆'Dì : pil'tti ' pildi : pilti', sel'tsì (omastav) : sel'tsi (osastav) 'seltsi : seltsi'. Murdeti võivad eesti keeles kõik konsonandid palataliseeruda. Rahvuskeeles palataliseeruvad ainult t, d, n, l ja s. Vaadatagu siinkohal lühidalt, mille poolest lähevad palataliseerimata ja palataliseeritud konsonantide moodustamised omavahel lahku.

6. 4. 4. Palatalisseeritud t ja d artikuleerimisel on keeletipp ikka lükatud vastu alumisi hambaid. Lükkamisel on surve seda tugevam, mida pikem on t-aines. Niisugune keeletipu suundumine on seepärast vajalik, et keeleseljal oleks võimalust enam kumerduda ning tõusta kõva suulae vastu. Keeletipu lükkumine või suundumine hammaste poole iseloomustab muidki palataliseeritud konsonante. Suurim vahe palataliseerimata t ja palataliseeritud t' vahel on muidugi keeleselja poolt moodustatud sulu erinevuses. Kui t on palataliseerimata, toetub keelelaba alveoolidele ning sulghääliku kvantiteedist olenevalt on keeleselja eesosa ja servad tõusnud kas rohkem või vähem vastu kõva suulage. Palataliseerimisel on keeleselja eesosa tõusnud kõrgemale ning tema servad puudutavad laiemalt kõva suulage. Palataliseeritud t' ei ole kunagi interdentaalne. Mida lühem on t-aines, seda nõrgem on palatalisatsioon. Leenis d (=D) on isikuti isegi nõnda nõrgalt palataliseeritud, et mõned autorid on üldse kahelnud tema palataliseerumises.

6. 4. 5. Palataliseerimata n on eesti keeles tagapoolsem kui t. n-i moodustamisel on keeletipp koos keelelabaga ja osalt ka keeleselja eesosaga sulu moodustajaks. Palataliseeritud n'-i kujundamisel on keeletipul kaks suundumisvõima-

lust. Harvemini on keeletipp suunatud vastu alumisi eeshambaid, nagu t moodustamisel. Enamasti on aga keeletipp vastu ülemisi hambaid või alveoole, ja nimelt nõnda, et ń-i artikuleerimisel on ta vastu alveoole, n̆ń -i artikuleerimisel alveoolide ja hammaste vahemaal ja n̆n -i artikuleerimisel ülemiste hammaste taga. Palataliseeritud ń -i artikuleerimisala on suurem kui palataliseerimata n-i oma ning ala suuremus on kasvanud eespoolses suunas.

6. 4. 6. Nagu ülal on kirjeldatud, kujundatakse eesti palataliseerimata s niiviisi, et keeletipp on suunatud alumiste hammaste poole. Peaartikuleerijaks on keelelaba, mis moodustab ahtuse alveoolidel. Ahtus on suhteliselt kitsas. Palataliseeritud ś-i moodustamisel on kasvanud keele puudutusala. ś on artikuleeritud tagapoolsemalt kui s. Peamoodustajaks on aga ikkagi keelelaba. Seega on kogu hääliku artikulatsioon nihkunud tahapoole, alveoolidelt kõva suulae eesosale. Palataliseeritud ś -l on kitsam hõõrdeahtus kui s-l.

6. 4. 7. Eesti l moodustatakse üldiselt õige kõrge keeleselja-asendiga. Keeletipp on surutud eesalveoolidele või kõva suulae eesosale. Keeletipp ja laba moodustavad suuõõne keskosas sulu. Külgavaused on kitsad. Üldiselt on eesti l-l tendents olla hästi tagapoolne häälik. Kui l on palataliseе-

ritud, on keeletipul mitu võimalikku asendit. Keeletipp võib olla surutud kas vastu alumisi hambaid või hammaste ja alveoolide vahekohta või ka vastu ülemisi hambaid ja kõva suulae eesosa. Mida pikem on l-aines, seda eespoolsemalt on ta moodustatud. Palataliseeritud l'-i puhul on keeleselg tõusnud eriti kõrgele ja on hästi kumeras. Et keeleselg on hästi kõrgel, siis on kõvast suulaest puudutatud suurem ala kui l-i moodustamisel.

6. 4. 8. Eesti rahvuskeeles ei esine palataliseeritud ŕ-i. Palataliseerimise taandumist rahvuskeeles on põhjustanud r-i moodustamisviis. r artikuleeritakse nõnda, et keeleselg on üsna tugevasti nõos. Keelelaba koos keeletipuga on lükatud vastu alveoolide tagaosa või kõva suulae eesosa. Kui r on palataliseeritud, ei saa keeleselg küllaldaselt nõos olla, vaid ta peab, vastupidi, olema kumerdunud kõva suulae poole. Kui keeleselg on kumeras, ei ole kerge keeletippu värisema panna, sest siis on keeletipu lihasmass palju kompaktsem ning kohmakam. Et aga siiski korralikku r-i esile tuua, jäetakse r palataliseerimata. Palataliseeritud ŕ-i artikuleerimisel ei ole keeletipp nõnda ees nagu palataliseerimata vaste puhul, vaid artikulatsiooni peamine koht on täiesti kõva suulae eesosal. Hääliku moodustajaks on keele eesosa

servad, kuna keeletipp artikuleerimisest osa ei võta. Nõnda ei saa palataliseerimisel tekkida ilmekat tremulatsiooni, mis iseloomustab r-i, vaid sageli kuuldub ainult hõõrdumist.

6. 4. 9. Eesti murretes pole palatalisatsiooni esinemine ühtlane. On murdeid, kus üldse ei esine palatalisatsiooni (Hiiumaa, kohati Põhja-Eesti rannik) või palatalisatsioon on palju üldisem kui rahvuskeeles (setu murdes, keelesaartel). Mõnedes murretes tuntakse palatalisatsiooni vaid siis, kui on kadunud i või j palataliseeruva hääliku järelt, s.o. öeldakse kas̄' 'kass', aga kaššì, pal̆jù pro kaš́šì, pal̆'jù 'kassi, palju'. Enamikus murretes ja rahvuskeeles palataliseeruvad t, s, l, n (ja osalt ka r) siis, kui praegu on nende järel i või j, või kui need on seal kunagi olnud. Rahvuskeeles palataliseeruvad konsonandid üksnes esimese ja teise silbi piiril, murdeti aga ka kaugemal sõnas. Et murrete palatalisatsiooni esinemus on kirju, siis kajastub see kirjusus ka rahvuskeeles. Rahvuskeele standardhääldus eeldab palatalisatsiooni t, n-i, s-i ja l-i puhul, kui neile järgneb või varemini on järgnenud i või j. Sõnad padi, koti, pani, kassi, kallis, sitikas, tinti, palju, asju hääldatakse paD́ì, kot̆tì, pańì, kal̆'lìZ, sit̆'tik̆kaZ, tińtti, pal̆'jù, as̆ju ja sõnad kott, pann, kass, pall - kot̄' , pan̄', kas̄', pal̄'. Teiseks on sõnatü-

ved palataliseeritud ka siis, kui neis ei esine enam i-d või j-i mitmuse partitiivi lõpu e, uma- refleksiivide või abstraktseid substantiive tuletava -us ees, nagu sõnus lolle, pilte, tunde, matte, poisse = loľle, piľtte, tuňDe, maľte, poiše; pulstuma (< pulst = puľèt), kontuma (< kont= koňt) = puľètuma, koňttuma; valskus, valmus, kalkus = vaľèkuZ, vaľmuZ, kaľkkuZ. Kolmandaks on palataliseeritud konsonant deminutiivitunnuse -u ees: poisu, naisu, notsu, lotu, musu, musutama hääldavad poiŽú, naiŽú, noťsù, loťtù, muŽù, muŽuťtama. Deminutiivsetes, pejoratiivsetes, onomatopoeetilistes ja deskriptiivsetes sõnades võib palatalisatsioon esineda muudelgi juhtudel, nagu sõnades possa ehk põssa 'põrsas' = pošsà, pęšsà, kussutama = kušsuťtama jne. Et palatalisatsioon on üheks deminutiivsuse tunnuseks, siis võidakse hellitledes kõneldes palataliseerida kõiki konsonante igas asendis. Seda kuuleb eriti just kõnelusest väikelastega. Lõpuks on olemas rida sõnu, kus l palataliseerub väljaspool esitatud tingimusi, nagu selg, selge, nälg, külm, tola, ula-(elu) = seľG, seľGe, näľG, küľm, toľà, uľă-(elù).

6. 4. 10. Siinkohal lisatagu, et vene keele mõjul võidakse l-i palataliseerimist üle taotleda. Hääldatakse vahel valesti aľGeBra 'algebra', aľffà 'alfa', pľuš 'pluss', pľâŽ

'plaaž', l'ä 'la' jne. Neis sõnades eesti keel palatalisatsiooni ei tunne. Vene keele mõjul võib esineda mujalgi liigset palatalisatsiooni, sest vene keeles nõuab iga eesvokaal, et temale eelnev konsonant palataliseeruks. Vene algupära olevais sõnus võidakse palatalisatsiooni üle taotleda. Öeldakse näiteks kul'ak 'kulak' õige hääldamise kulak asemel.

6. 4. 11. Velaarpalataalne nasaal ŋ eesti rahvuskeeles üldiselt ei palataliseeru. Palatalisatsioon võib esineda küll murdepäraselt. Sõnad mängima, sängi (sisseütlev) jne. häälda-takse palataliseeritud ŋ́-ga: mäŋ́Gima, säŋ́gi. Kui rahvuskeeles püsib velaarpalataalne ŋ, jääb see palataliseerimata: mäŋ̀Gi-ma, säŋ̀Gi. Rahvuskeelele omane on ka vaŋ̀G : vaŋ̀Gì : vaŋ̀Gi 'vang, vangi, vangi'; kaŋ̀G : kaŋ̀Gì : kaŋ̀Gi 'kang, kangi, kangi'. Vene eesnimed nagu Vanka ja Dunka hääldatakse reeglipäraselt vaŋ́kka, tuŋ́kka.

6. 4. 12. Palatalisatsioon esineb aga ka laen- ja võõr-sõnades. Sõnades matt, alk, botik, bask palataliseeritakse asjaomased konsonandid samadel tingimustel kui muuski sõna-varas: maT', a'lk, po'tik, pa'sk. Kui võõrsõnas on rõhk sõna sees, palataliseerub vastavatel eeldustel see konsonant, mis järgneb rõhulisele vokaalile: romantika, patrull, finessid = roma.ńttikka, patru.l', fine.s'siD.

6. 4. 13. Palatalisatsioonireeglitel on ohtrasti erandeid. Pika vokaali järel, kui genitiivis on -e, asjaomased konsonandid üldiselt ei palataliseeru, ehk küll neil on mõnes vormis omal ajal esinenud konsonandi järel i. Sõnad sool, soon, keel, kuus, öös hääldatakse sôl, sôn, kêl, kûZ, êZ; kuid siiski palataliseeritud sulghäälikuga pood = pôD. Ka diftongi järel ei ole samadel tingimustel palataliseerumine tavaline: õis, põis = ȇiZ, peiZ. Palatalisatsioon puudub ka ühendis sk, kui selle ees on eesvokaal: lesk, kesk = leśk, keśk. Tagavokaalsed sõnad põsk, kosk, vask on aga palatalisatsiooniga. Ebatavaline on palatalisatsioon pika ii järel, nagu sõnades niit, viis, riis. Need sõnad hääldatakse harilikult nít, vîZ, rîZ.

6. 4. 14. Ülal on juba öeldud, et võõrsõnades esinev tš on ikka palataliseeritud. Palataliseeritud tš mõjul on ka selle ees olev konsonant palataliseeritud: lants, frents = lańtš, freńtš.

6. 4. 15. Konsonantide palatalisatsioonist kõneldes tuleb peatuda ka neil juhtumeil, kus eesti keele murretes j ees on konsonant palataliseeritud, hiljemini on aga j ise kadunud ning järele on jäänud ainult gemineerunud palataliseeritud konsonant: paľľù 'palju', naľľa 'nalja (osastav)',

aš̌su 'asju' jne. Õige rahvuskeele hääldus eeldab niisuguseil juhtumeil j säilimist: pal̆'jù, nal̀'ju, aš̌ju.

6. 4. 16. Palatalisatsioon on eesti keeles harilikult r e g r e s s i i v n e , s.o. palataalsed häälikud i ja j mõjuvad palataliseerivalt eelnevale konsonandile. Üksikjuhtumeil võib kohata ka p r o g r e s s i i v s e t palatalisatsiooni, nagu sõnas muidu, mis kiires kõnekeeles võib kuulduda muD́ù.

6. 4. 17. Nõrka palatalisatsiooni, kus keeleselja äärmine eesosa - laba ehk corona - tõuseb lisaks hääliku harilikule moodustusviisile vastu kõva suulae eesosa või alveoole, nimetatakse k o r o n a l i s a t s i o o n i k s. Eesti keelealal esineb koronalisatsioon saarte murretes. Eriti tugev on ta Muhus ja Hiius. Hiiu murrakute koronalisatsioon on alveoolidel. Neis murrakutes on koronalisatsiooni peamiseks esinemiskohaks sõna algus eesvokaalide ees: mẹt̀tə 'mitte', tẹ̄k 'tükk', sẹlt̀se 'seltsi'. Koronalisatsioon eeldab, et järgnev vokaal peab madalduma.

6. 4. 18. Vokaalide palatalisatsiooniks nimetatakse seda nähtust, kui tagavokaal asendatakse, enamasti samuti i ja j mõjul, eesvokaaliga, nagu see esineb eesti keele murretes üsna levinult. Murretes on nimelt janu > jänu, jalg > jälg, jonn > jönn, jutt > jütt jne. Vastavate murrete mõjul on

mõnes sõnas kirjakeeleski saanud eesvokaal tagavokaali asemel üldiseks: jätk < jatk, ütlema < jütlema < jutlema. Kirjeldatud vokaalide palataliseerumist nimetatakse ka m e t a f o o n i a k s. Üksikuilt isikuilt võib kuulda ka diftongi ae asendamist ä-ga, mis on iseloomult samasugune palatalisatsiooninähtus: prâGu 'praegu', jâ-kaŭBanDuZ 'jaekaubandus'.

6. 4. 19. Murdeti esineb eesti keeles epenteetiline palatalisatsioon, kus palataliseeruva konsonandi järelt selle ette siirdunud i-aines hääldub samaaegselt algusosaga : paⁱn̄ 'pann', aⁱl̄ 'hall'. Konsonantühendites on i-aines põimunud konsonantühendi esimese osisega ja hääldub samaaegselt esimese osise algusega: voⁱlt̀ 'volt', kruⁱnt̀. 'krunt'.

6. 5. V o k a a l h a r m o o n i a.

6. 5. 1. Lingvo-oraalseid assimilatsiooninähtusi on ka mitmetele soome-ugri keeltele omane v o k a a l h a r m o o n i a. Vokaalharmoonia on nähtus, mille järgi järgsilpide vokalism peab moodustuskoha suhtes vastama esimese silbi vokalismile. Kui esimeses silbis on tagavokaal või keskvokaal, ei tohi järgnevais silpides esineda eesvokaale ja vastupidi. Eesti keeles on murdeti vokaalharmoonia alles, nagu näiteks võru murdes, kus öeldakse küläs̀t, süǹDümä, aga

talost, nakkama, s.o. 'külast, sündima, talust, hakkama'. Vokaalharmoonia foneetiliseks taustaks on see koartikulatsiooniline nõue, et sama sõna moodustamisel olgu artikulatsioonibaas kogu aeg kas taga- või eespoolsem. Hääldamistraditsioon ei poolda sagedasi hüppeid.

6. 5. 2. Vokaalharmooniast tuleb veel seda ütelda, et peamiselt lõunaeestlased, vähemal määral ka põhjaeestlased. kes põlvnevad murdealadelt, kus vokaalharmoonia elab, säilitavad vokaalharmoonia rahvuskeeleski. Säilitatakse peamiselt järgsilpide ä ja vähemal määral ka e: kenèlen teile omà äDàst (~häDast) 'kõnelen teile oma hädast'. See eesti keele suhtes arhailine joon ei kuulu siiski enam tänapäeva rahvuskeelde. Samuti pole õige ütelda vähà, pähà, nähà, vaid tuleb hääldada nagu kirjutatakse vähe, pähe, näha.

6. 6. L a b i a l i s a t s i o o n.

6. 6. 1. L a b i a l i s a t s i o o n on nähtus, kus hääliku harilikule artikuleerimiskohale lisandub huulteartikulatsioon. On juba mainitud, et konsonantidel peale labiaalide ja š pole kindlat huulteartikulatsiooni, vaid et konsonantide huulteartikulatsioon oleneb naabervokaalide omast. Labiaalse artikulatsiooniga vokaalide naabruses on

seega ka konsonandid labialiseeritud. Nende labialisatsioon on eesti keeles täiesti kombinatoorne ja ilma foneetilise tähtsuseta. Vokaalide labialisatsioon on aga niihästi foneetiliselt kui ka fonoloogiliselt seda olulisem. Labialiseeruvad need vokaalid, mille normaalne labiaalsus on väike või millel seda normaalselt ei ole. u või o naabruses võib a areneda kas a ja o vaheliseks häälikuks å ehk ɔ või lausa o-ks. Selle kohta on häid näiteid ka eesti keeles. Mitmes Saaremaa ja Hiiumaa murrakus on rahvuskeele diftongi au asemel diftong ou: ou̯k̀ 'auk', lou̯D 'laud'. Diftongi au labialisatsioon oli omane ka balti saksa murdele. Balti saksa murde mõjul võis ka eesti rahvuskeeles isikuti (kadaklikus hääldamises) kuulda kåu̯wà 'kaua', pau̯Gu̯D 'paugud'.

6. 6. 2. Eesvokaalid ö ja ü on tegelikult labialiseerunud e ja i. Labialisatsioonile vastupidist nähtust nimetatakse d e l a b i a l i s a t s i o o n i k s. Delabialisatsioon on niisiis see nähtus, kui kaob hääliku labiaalne moodustus ja jääb järele ainult oraalne. Nõnda võib kaduda ö ja ü moodustamiseks vajalik huulte ettepoole lükkumine ning ümardumine. ö ja ü asemele sugeneb niisugusel juhul e, resp. i. Mitmes Saaremaa murrakus on rahvuskeele ütlema, nüüd asemel itlema, nîD. Et vene keel ei tunne ü-d ega ö-d,

kuuleb neilt eestlastelt, kellel on hääldus vene keele mõju, rahvusvahelistes sõnades ü asemel i-d ja ö asemel e-d: psihholoogia, ekonoomia pro psühholoogia, ökonoomia. Et eesti omapärases sõnavaras ei esine ü-d kaugemal esimesest silbist, siis võib kuulda ebaõiget hääldamist politehniline või polutehniline õige polütehniline asemel.

6. 7. Švaa.

6. 7. Häälikute varjundamisest ja koartikulatsioonist kõneldes tuleb peatuda veel ühel nähtusel, mida nimetatakse švaaks ehk svarabhaktiks. Ta on ülilühike avahäälik, mis tekib nende konsonantide vahele, mille moodustuskohad ei ole lähedased teineteisele. Algne švaa võib aja jooksul areneda tõeliseks vokaaliks, nagu eesti keeles. Omaaegne vorm põtr 'põder' on švaa vahendusel - põter - tänapäeval kujul põder. Murdeti (Kodavere, Hiiumaa jne) on lehm, vihm asemel lehèm, vihèm. Švaa tekib seega, et ühe konsonandi moodustamiselt siirdutakse teise moodustamisele, näit. keeleartikulatsioonilt huulteartikulatsioonile nõnda, et kahe artikulatsiooni vahel on kuulda kõris tekitatud suuõõneresonantsi varjundatud helilisust.

VII. ASSIMILATSIOON JA DISSIMILATSIOON.

7. 1. T a a n d u m i n e.

7. 1. 1. Suuõõnes toimuvaid assimilatsiooninähtusi on taandumine. Ülal on kirjeldatud indiferentset vokaali. Indiferentsele vokaalile on lähedased t a a n d a t u d ehk r e d u t s e e r i t u d vokaalid. T a a n d u m i s e ehk r e d u k t s i o o n i puhul on küll keel või huuled tegevuses nagu vastava normaalse hääliku artikuleerimisel, ent keele või huulte tegevus ei ole küllaldane. Asjaomase hääliku suuartikulatsioon on enam-vähem lähenenud indiferentse vokaali artikulatsioonile. Seetõttu jääb taandatud avahäälikust ə̱-hääliku varjundi mulje, nagu oleks samal ajal hääldatud vastav vokaal ja ə̱. Eesti rahvuskeel ei tunne üldiselt taandatud vokaale. Murdeti neid siiski esineb. Mida kaugemale minna läände, seda suurem on reduktsioon. Läänerannikul on ta veel üsna nõrk, kuid saartel seda suurem. Saarte murretes võivad kõik sõnasisesed lühikesed vokaalid olla taandatud. Poolpikk vokaal teises silbis ei taandu. Hiiu murrakuis hääldatakse näiteks rahvuskeele sõnade hakata, mitte, lahti, kokku, kirjutada vasted hak̆kat̆tɒ~ak̆kat̆tɒ, mit̀tə, lah̀tə, kok̀kə, kir̆jùDɒDɒ. Redutseeritud vo-

kaali varjund ei ole kindel. Redutseeritud a̲ võib hiiu murrakuis olla kas täiesti indiferentne vokaal ə̲, n. ö. ebaselge ɒ̲ või ɒ̤̲. Isikuti võib kuulda täiesti korralikku ä̲-d, kui kõneldakse pikkamisi: hakkämä 'hakkama'. Et saarte murretes on reduktsioon üldine, siis on neis murretes mitmeid sise-ja lõpukao juhtumeid, mida mujal ei esine (härktə 'härgade', punəst 'punased' Hiius). Eesti keeles toimunud mitmesugused sise-ja lõpukaod on arenenud just reduktsiooni kaudu. Asjaomane häälik oli muutunud sedavõrd lühikeseks ja kõrvaliseks, et tema moodustamisel ei rakendatud häälduamiselundeid küllalt tõhusalt.

Vokaalide taandumiseks tuleb pidada ka seda nähtust, kui eesti keeles lüheneb lauses või liitsõnas pika vokaali kvantiteet.

7. 1. 2. Kuigi vokaalide reduktsioon on üldisem, on tuntud ka konsonantide reduktsioon. Vokaalid redutseeruvad seepärast hõlpsamini, et nende artikuleerimiskoht ei ole nõnda kindel kui konsonantide oma. Konsonantidest alluvad ahtushäälikud taandumisele kergemini kui sulghäälikud. Kõrihääliku h̲ taandumisest on juba juttu olnud. Intervokaalselt võib h̲ kiirkõnes sageli täiesti kaduda, nagu sõnades

lähen, tahan jne., mille asemel võidakse hääldada läèn, taàn. Kiirkõnes on muidki konsonandi taandumisjuhtumeid. Sõna panen hääldatakse ida-eesti murrakuis üsna laialt paèn.

7. 1. 3. Eesti tänapäevane keeruline astmevaheldussüsteem on arenenud sel teel, et ühel juhtumil on konsonant üha enam redutseerunud, kuni tast ei ole jäänud jälgegi. Praegu on meil olemas suhe tuba, omastav toa. Eesti keele ajaloost teame, et nimetav oli varemalt *tupa. Usutavasti on omastavas esialgu olnud samasugune sulghäälik: *tupan. Eesti keele kvantiteedisüsteemi omapärase arenemise tõttu on omastava sulghääliku artikulatsioon kinnise silbi tõttu ikka enam nõrgenenud, kuni sulghääliku p asemele sai homorgaanne ahtushäälik β ja omastav esines kujul *tuβan. Hiljem on seegi ahtushäälik üha enam taandunud ja on saadud tänapäeva vaste toa.

7. 2. Muid assimilatsiooninähtusi.

7. 2. 1. Peale ülal mainitud ulatuslike assimilatsioonijuhtumite, mis on toodud seoses koartikulatsiooniga, on olemas veel teisigi, mis eesti keeles tulevad nähtavale või on omal ajal toimunud. Need assimilatsioonid on üldiselt sellised, et kahe kõrvuti oleva erinevate artikulatsi-

ooniviisidega hääliku artikulatsioonikohad lähenevad üha enam teineteisele, nõnda et häälikud muutuvad homorgaanseks või säilib ainult üks häälik endise kahe asemel. Sel teel on tekkinud muudki eespool mainimata tänapäevased keerulised astmevaheldussuhted, nagu muld : mulla, kord : korra jne. Murdeti on kt assimileerunud kk-ks: katkuma > kakkuma, sitke > sikke, mis ebasoovitava murdejoonena võib rahvuskeelegi hääldduses esile tulla. Mainitud juhtumeil võib näha täielikku häälikuassimilatsiooni. Osaline häälikuassimilatsioon esineb niisugusel korral, kui näit. labiaalne nasaal m asendatakse teise nasaaliga n, vrd. nimetav lumi, aga osastav lund, kus d mõjul ei esine enam m, vaid esineb n.

7. 3. D i s s i m i l a t s i o o n.

7. 3. 1. D i s s i m i l a t s i o o n on selline hääldduses esile tulev nähtus, kus kahest kõrvuti või läheduses esinevast samasugusest või sarnanevast häälikust üks muutub teisest täiesti või osaliselt erinevaks. Kõige tavalisem on, et kaks lähestikku olevat r-i või l-i dissimileeruvad. Eesti murretes on üsna tavaline, et sõna koridor asemel öeldakse kolidor ~ kalidor. Mõnes sõnas on dissimilatsioon saanud sedavõrd üldiseks, et ta on tunnustatud kirjakeeleski, nagu laensõnades nekrut < rekrut, kuller < kurjer, röövel < rööver,

(õlle)pruul < pruur ja mitmeid teisi. Murretes esineb veel mitmesuguseid muidki dissimilatsioonijuhtumeid, nagu nööbel < mööbel, lumber < number, librikas < liblikas, kortel < korter.

Eriliisi dissimilatsioonijuhtumeid on haploloogia ja metatees, mida vaadeldakse allpool eraldi.

7. 4. H a p l o l o o g i a .

7. 4. 1. H a p l o l o o g i a on dissimilatsiooninähtus, mis seisneb selles, et sõnas kahest või mitmest samasugusest või loomult sarnanevast üksteisele järgnevast häälikust või häälikute ühendist üks jäetakse hääldamata. Üsnagi levinud haploloogiajuhtumeid on eesti keeles kirjutud, parandud, istutud pro kirjutatud, parandatud, istutatud ja kirjutakse, parandakse, istutakse pro kirjutatakse, parandatakse, istutatakse. Sageli võib kuulda, et originaali asemel häälda takse orginaal. Elanike nimedes, kes põlvnevad la-lõpulistest asulatest, jäetakse sageli ka üks silp -la- ära: öeldakse haljalane, lihulased ootuspäraste haljalalane, lihulalased asemel. On sõnu, milles haploloogiline kuju on saanud üldtarvitatavaks, nagu tragikoomiline, mineraloogia pro tragikokoomiline, mineralolоogiline. Samuti on sõnad (seal)pool,(sealt) poolt, (sinna)poole haploloogia mõjul arenenud ootuspä-

raste (seal)poolel, -poolelt, -poolele asemel. Haploloogiaga seletuvad ka ilusti, sedasi jne. sõnade ilusasti, sedaviisi asemel. Haploloogia teel on saadud sõna praegu varasemast paraaegu.

7. 5. M e t a t e e s .

7. 5. 1. M e t a t e e s on niisugune dissimilatsioonijuhtum, kus kaks häälikut või häälikuühendit vahetavad sõnas kohad. Juhtumid, kus häälikud on vahetatud, on sellised, nagu paergu õige praegu asemel, või vanadlane õige kuju vanaldane asemel. Kogu silbi vahetamist kohtab puhkudel, nagu kellegile, millegile õigete kellelegi, millelegi või keerulistemale, haruldastemates õigete keerulisematele, haruldasemates asemel. Kõnekeeles on üsnagi levinud metateesijuhud entusaist ja pernamentne õigete entusiast ja permanentne asemel.

Metateesi vaatlusega lõpetatakse häälikute kvaliteedi muutuste käsitlus. Edasi tulevad käsitlusele eesti keele hääldamise seisukohalt muudki olulised foneetilised küsimused.

VIII. KVANTITEET.

8. 1. Häälikute k v a n t i t e e d i k s ehk v ä l - t e k s nimetatakse aega, mis kulub hääliku moodustamiseks. Hääliku kvantiteet oleneb kõigepealt kõnetempost, s.o. mida kiiremini kõneldakse, seda lühemad on kõik häälikud, seda vähem aega kulutatakse nende moodustamiseks. Kui kõnetempo on pikaldasem, on häälikudki pikemad. Seesugune häälikute pikkuse muutumine ei ole keeleteaduse seisukohalt huvipakkuv, sest sellest muutumisest ei olene sõnade tähendus. Häälikute a b s o l u u t n e k v a n t i t e e t tuleb foneetikas küsimusse üldse vaid siis, kui kõrvutatakse eri keeli omavahel. Iga keele enese seisukohalt on aga oluline jälgida häälikute omavahelist s u h t e l i s t k v a n t i t e e - t i. Kõnes võivad väga mitmetel põhjustel häälikud esineda kas pikematena või lühematena. Mõnedes keeltes on sellised suhted, et olenevalt kas dünaamilisest rõhust või silbist on häälikud kas lühemad või pikemad. Vokaalide kvantiteedile avaldab üldiselt seegi mõju, kas nad esinevad kinnises või lahtises silbis. Lahtise silbi vokaalid on kinnise silbi omadest natuke pikemad. Samuti on vokaalid heliliste konsonantide ees pikemad kui helitute konsonantide ees.

8. 2. On keeli, kus kvantiteet on täiesti fonoloogiline, s.o. olenemata ülal mainitud teguritest võivad häälikud esineda erinevais pikkusastmeis ja igal pikkusastmel on oma kindel tähendus. Selliseid keeli on muide ka eesti keel. Eesti keeles on eriti keerulised kvantiteedisuhted. Eesti keelt nimetataksegi k v a n t i t e e d i k e e l e k s, sest peale lapi keele ei ole ühtki keelt, kus kvantiteedisüsteem oleks nõnda oluline, nagu ta on eesti keeles. Suuremas osas keelis on harilikult kvantiteedisuhted niisugused, et kõrvu võivad esineda lühike vokaal ja pikk konsonant või pikk vokaal ja lühike konsonant. Eesti keeles on kvantiteedi kombineerimisvõimalused väga suured. Lühikesed, pikad ja ülipikad häälikud võivad omavahel õige mitmeti kombineeruda: kali = kal'ì , kaali (omastav) = kāl'ì , kaali (osastav) = kâl'i , kallis = kal'lìz, kalli = kal'li , sine = sinè, siinne = sînne , sinna = sinna jne. Eesti keeles on peale selle kvantiteet täiesti fonoloogiline niihästi leksikaalselt kui ka morfoloogiliselt. Kuidas sõna leksikaalne tähendus oleneb kvantiteedist, seda osutavad sellised näited, nagu sada ja saada, kott ja koot, loog, look ja lokk, kole ja kolle, ruutu ja ruttu jne. Eesti keele kvantiteedi morfoloogilised ülesanded on üsna suured. On küllalt neid juhtumeid, kus sama sõna eri kvantiteedi-

astmed võivad esineda morfeemi funktsioonides, nagu omastav metsà 'metsa' ja osastav metsa 'metsa', liňnà (omastav) ja liňna (osastav), kālù (omastav) ja kâlu (osastav).

8. 3. Selgesti eristatavaid pikkusi on eesti keeles kolm: kalù 'kalu', kālù (omastav) 'kaalu' ja kâlu (osastav) 'kaalu'; kaGù 'kagu', kaǩkù 'kaku' ja kaǩku 'kakku'. Eesti keele korrektne hääldamine eeldab aga viie foneetilise pikkusastme õiget tarvitamist. Peale lühikese (taĪ' 'tall'), pika (kālù (omastav) 'kaalu') ja ülipika (kâlu (osastav) 'kaalu') on olemas veel nn. poolpikk vokaal ja vokaal, mis oma pikkuselt on pika ja ülipika vahepealne. Sõnades kalu, sada, kagu, kaku, saada jne. on teise silbi vokaal poolpikk: kalù, saDà, kaGù, kaǩkù, sāDà. Teise silbi vokaal on tavaliselt ikka poolpikk, kui sõna esimene silp pole ülipikk. Poolpikk vokaal tuleb kuuldavale pikemaiski kui kahesilbilistes sõnades: maDàlaD, maDàlale 'madalad, madalale'. Vokaal, mis oma pikkuselt on pika ja ülipika vahepealne, esineb kolmanda välte vokaalina geminaatsulghäälikute ja s + sulghääliku ees. Seḍa kuuleb siis sõnades kiita, kooki, saapad, seest, kuusk jne., mis tegelikult häälduvad kujul kī́tta, kṓkki, sā́ppaD, sā́st, kū́sk.

8. 4. Diftongidel on kaks fonoloogilist väldet: laǔlù

(omastav) 'laulu' ja laùlu (osastav) 'laulu', leĭvà 'leiva' ja leìBa 'leiba'. Esineb aga ka kolmaski diftongide kvantiteedirühm, mis tuleb esile samuti pikkade sulghäälikute, pika ss-i ja s + sulghääliku ees: paik 'paik', koit 'koit', kaus 'kauss', vaistlik 'vaistlik'.

8. 5. Konsonantidel on peale kolme fonoloogilise välte, lühikese (linà 'lina', kaGù 'kagu'), pika (liňnà(omastav) 'linna', kaĭkkù 'kaku') ja ülipika (linna (osastav) 'linna', liñ 'linn', kakku 'kakku') olemas veel muidki, mida nõuab täpne eesti keele häälduse. Konsonantühendites on ühtlasi esimeseks osiseks olev konsonant kas tavaliselt lühikesest veelgi lühem või sellest mõnel määral pikem vastavalt astmevaheldusele. Sõnades räŋGà 'ränga', l i ň D à 'Linda', paĭGà 'palga' jne. võib seega kuulda õige lühikest konsonanti. Harilikust pikem on konsonant juhtumeil, nagu linDu 'lindu', paŋGe 'pange', kuĭDa 'kulda'.

8. 6. Eesti keeleala kirdepoolseis murrakuis võib olla teistsuguseid kvantiteedisuhteid kui siin kirjeldatud. Nn. rannikumurrakuis puudub vahe pika ja ülipika vokaali ning diftongide väldete vahel. Samuti pole olemas vahet pika ja ülipika konsonandi vahel ega esine konsonantide kvantiteedi muutumist konsonantühendites. Neis murrakuis on seega omastav kaalu ja osastav kaalu ühesuguse pikkusega kâlu. Samuti pole

pikkuses erinevust omastava laulu ja osastava laulu vahel, vaid mõlemal puhul hääldatakse laulu. Rahvuskeele ning enamiku murrete omastava liñnà 'linna' ja osastava liñna 'linna', paĺGà 'palga' jne. asemel esineb üksnes linna, palGa ehk palka jne. Need kirdemurrakuile omased isesugused kvantiteedisuhted tulevad vahel esile rahvuskeeleski vastavailt aladelt põlvnevate isikute kõnes ebasoovitava murdejoonena.

8. 7.Eesti keele kvantiteet on absoluutne ainult üksiksõnas. Pikemas sõnas on kõik häälikud lühemad kui lühikeses sõnas või üksikult. Lauses pole aga kvantiteet enam absoluutne, vaid muutuv. Võib ju lauses hääldamine üldse alluda mitmesugustele muutustele. Kuidas absoluutne kvantiteet lauses muutub, see ei ole siiski meelevaldne. On olemas mõned kindlad seadused, mille järgi üksiksõna kvantiteet võib lauses lüheneda. Eriti altid muutuma on ühesilbilised sõnad, kui nad liituvad foneetiliselt mõne teise sõnaga üheks sõnaks, nagu kas, mis, kes, et, või jne., s.o. kui tulevad esile prokliis ja enkliis. Üksiksõnana on neil ülipikk aste: kaa̅s, mii̅s, kee̅s, e̅t, vei̯. Lauses lüheneb sõnade kvantiteet tunduvalt: kas sa tuled? = kas̆ sà tulèD?, mis see on? = mis̆ sè oñ?, et see nii on = et̆ sè nî on jne. Täiesti järjekindlalt lühenevad ka postpositsioonid: kodu poole hääldub koDù̆Bole, teed mööda - têD̆

teiseks osiseks on niisugune sõna, milles esineb pikk silp, eriti just pika vokaaliga silp. Liitsõnas lüheneb harilikult teise osise pikk häälik lühikeseks või poolpikaks: maantee = mânDe, kalamees = kalàmeZ = kalàmèZ. Eesti keele ortograafias kirjutatakse lühikese vokaaliga asesõnad ma, ta, sa, me, te, nad ja pika vokaaliga asesõnad see ja need. Neis sõnades oleneb vokaali pikkus ja lühidus täiel määral sellest, missugune asend on sõnal lauses, kas rõhuline või rõhutu. Kui sõna asend on täiesti rõhuline, võib vokaal olla ka ülipikk: mâ, sâ. Mida rõhutum on sõna asend, seda lühemalt hääldub tema vokaal. Lauses on täiesti võimalik hääldada sõna nad lühikese vokaaliga, ent üksiksõnana ja rõhulises asendis lauseski on see sõna ikka pika või ülipika vokaaliga: nâD ehk nāD. Kui kolmandavälteline sõna on lauses rõhutus asendis, võib esineda kvantiteedi lühenemist. Sõnad sulle, eemal, vastu jne. hääldavad üksiksõnadena sul̀le, êmal, vas̀tu, kuid lauses palju lühemalt, nagu mis ma sulle ütlen = mis̆ mà sul̆lè (~ sulè) ütlen; oli eemal tükk maad = ol'ì ēmal tūk mâD jne. On öeldud, et enamasti lüheneb liitsõna teine osa. Lüheneda võib aga ka ortograafilise või foneetilise liitsõna esimene osa. Näit. hääldatakse sõna eesti = ēśtì, kuid foneetilises liitsõnas eesti

keel = eŝtì kêl. Et ettevõte võib lauses olla hääldatud ettevette, siis näeb sageli, et kirjutataksegi õigekirjutusliku veana etevõte. Koha- ja isikunimed alluvad sageli kvantiteedi lühenemisele, sest neid hääldatakse tavaliselt kiirkõneliselt. Seega võib Tallinn olla hääldatud ka tal'ìn.

8. 8.Väga oluline ning omapärane on eesti keeles teise silbi kvantiteet. Kui esimene silp ei ole ülipikk, on teise silbi vokaal poolpikk, kui asjaomane sõna pole lauses täiesti rõhutus asendis. Emfatiseerides venitab eestlane ikka seda poolpikka teise silbi vokaali: tule juba! mis see ometi oli? häldatakse rõhutades tulê juBâ! miŝ sè omētti olì? Dünaamiline rõhk ja kvantiteet ei tarvitse eesti keeles ühtida. Täiesti pikka vokaali võib esineda ka rõhutus asendis, nagu sõnas advokaat - aDvoGāt, agregaat = aGreGāt.

8. 9.Eestlane tarvitab keerulist kvantiteedisüsteemi keelepäraselt ikka õigesti. Rahvuskeele ja murrete kvantiteedisüsteemis võib aga olla erinevusi. Murdepärase hääldamise mõjul võib rahvuskeeles vahel esineda eksimusi õigete kvantiteedisuhete vastu. Hääldatakse minna 'minna', pehme 'pehme', hetkel ehk etkel 'hetkel', lūlè, omastav ka lūlè 'luule' õigete minna, pehme, hetkèl ehk etkèl, lūle: lûle asemel.

8. 10.Keeleteaduses jaotatakse keeled t s e n t r a -

liseerivaiks ja tsentraliseerimatuiks. Jaotuse aluseks peetakse seda, kas sõna pearõhk keskendab enesele mitmesuguseid häälikute kvalitatiivseid nähtusi või ei. Eesti keel on tsentraliseeriv, sest eesti keeles võib ainult teatud asendis esineda kõiki häälikuid. Näiteks on o, ä, ö, ü ja õ esinemisvõimalused positsiooniga seotud. Need vokaalid esinevad harilikult vaid pearõhulises asendis. Positsiooniga on seotud ka paljude diftongide esinemine. Väljaspool pearõhku esineb tegelikult üksnes i-lõpulisi diftonge. Eesti keele tsentralisatsioon läheb teiste keelte omast lahku selle poolest, et eesti keeles tsentraliseerivad rõhk ja kvantiteet. Kui esimene rõhuline silp sõnas on kvantitatiivselt kõige pikem, on tema tsentraliseerijaks. Kui aga sõna teine silp on pikem kui esimene, on teine silp tsentraliseerijaks. Murretes, kus esineb häälikute taandumist, võib taanduda isegi esimese silbi vokaal, kui teine silp on hästi pikk. Nõnda näit. hääldatakse hiiu murretes mɒDàlɒD 'madalad'.

8. 11.Eesti keele omapärane kvantiteedisüsteem on vana. Tema arenemise tulemuseks on mitmesugused sise- ja lõpukaod. On palju vaieldud selle üle, kas eesti vana rahvalaul on olnud skandeeriv või ei ole olnud. Skansiooni pooldajad oletavad, et skandeerides on sõna dünaamiline rõhk, kui seda on

nõudnud värsimõõt, viidud sõna algusest mujale. Arvatakse, et meie rahvalaule on siis esitatud järgmiselt:

Víisi vétta mé vahéla,
kúusi kúllastá jõgéda,
séitse sélget állikáda,
káheksá kálameréda.

Nagu on võidud Põhja-Eesti rahvalaulikute ettekandeist nentida, on vanu eesti regivärsse skandeeritud sõnade kvantiteeti muutes, mitte aga dünaamilist rõhku teisele kohale kandes. On siis retsiteeritud:

Viisi vetta mee vaheela,
kuusi kullastaa jõgeeda,
seitse selget allikaada,
kaheksaa kalaamereeda.

Sõnade dünaamiline rõhk on ikkagi jäänud oma kohale, ent see silp on kvantiteedi poolest muutunud pikaks, kus on pikk silp vajalik värsimõõdu järgi.

8. 12.Eesti keeles oleneb kvantiteedist suurel määral veel helikõrguste liikumine ehk intonatsioon, millest on kõnet vastavas peatükis. Kvantiteedist oleneb ka rütm. Rahvuskeeles vähemal määral, kuid murretes seda enam sõltub kvantiteedist ka häälikute kvaliteet. Ülalpool on mitmeti mainitud, et lühikesed häälikud võivad redutseeruda, kuid pikad mitte. Murdeti on pikad häälikud moodustatud tunduvalt kõrgemalt kui lühikesed jne. Pikad e̲, o̲ ja ö̲, eriti ülipikad ê̲, ô̲ ja ô̲ on näiteks lõuna-eesti murdeis tunduvalt kõrgemad kui lühikesed. Fortiste ja leeniste eristajaks eesti

keeles on moodustamise tõhusus, nagu on mainitud. Et aga tõhusus ja kvantiteet käivad käsikäes, on fortis ikka pikem ja leenis lühem.

8. 13.Eesti keele kvantiteet on niihästi foneetiliselt kui ka fonoloogiliselt esmajärguline tegur. Eestlaste kõrv on tema suhtes väga tundlik. Eesti rahvuskeele häälduamises kuuleb siiski mõningaid kvantiteedivigu. Nimelt võib isikuti kuulda, et võõrsõnades venitatakse rõhulise silbi vokaali nagu vene keeles: priisma, kommuniism, romaantika pro prisma, kommunism, romantika. Võõrmõjulises hääldamises võidakse ebaeestipäraselt venitada ka eesti omade sõnade rõhulist silpi, kui sõna emfatiseeritakse: tuule äära! miina ei tea. Nagu on juba mainitud, eeldab eesti keel niisugusel puhul teise silbi vokaali venitamist: tulee äraa! minaa ei tea. Vähem korrektses kõnekeeles võib kuulda muidki eksimusi õige kvantiteedi vastu. Sõnu korrektne, annulleerima, patriotism, paralleelne, eleegia jne. võidakse hääldada korektne, anuleerima, padriotism, paraleelne, elleegia jne.

8. 14.Neis keelis, kus on olemas fonoloogilist kvantiteeti, võivad esineda nn. geminaadid. G e m i n a a d i k s nimetatakse pikki sulg- või ahtushäälikuid, mis nagu jaguneksid eri silpidesse. Kummagi hääliku vahel on väike vaevalt

märgatav paus. Niisuguseid foneetiliselt tõelisi geminaate esineb eesti keeles vaid piiratud määral, nagu näiteks sõnas kukkki, mida hääldatakse kuk̀+ki. Mida deskriptiivne grammatika nimetab geminaadiks, ei tarvitse seda tingimata olla ka foneetiliselt. Eesti kk, pp, tt, ll, mm, nn jne. on tegelikult ebageminaadid. Nad on pikad konsonandid, mille kõiki moodustusmomente võib kuulda, nimelt implosiooni, oklusiooni ja eksplosiooni. Pikk või ülipikk olles on nende häälikute oklusioon sedavõrd suure vältusega, et on võimalik kuulmisegagi teineteisest eraldada implosiooni ja eksplosiooni. Implosioon, oklusioon ja eksplosioon on ka lühikestel b, d, g, l, m, n-l jne. olemas, aga nende lühikeste konsonantide oklusioon on nõnda lühike, et polda suuteline eraldama häälika üksikuid osi. Sõnades vaga : vaka : vakka; kali : kallis : kalli; kannu: kannu (omastav) : kannu (osastav) on ikkagi kõigepealt just kvantiteet see tegur, mis teeb nende sõnade suhte aredaks, mitte häälikute kuuluvus ühte või kahte silpi. Nn. geminaadid võivad olla kõik eesti keele konsonandid, samuti needki helitud konsonandid, mis esinevad üksnes rahvusvahelistes ja võõrsõnades, nagu f ja š: šeffi : šefi = šeffi : šeffî, tušši : tuši = tušši : tuššî.

IX. SILP.

9. 1.Tänini ei ole veel foneetikateaduses lõplikult selgusele jõutud, mis on silbi olemuseks ning kus on silbi piir. Silpi on seletatud mitmel viisil. Üheks silbi olemasolu määrajaks peetakse hingamistegevust (vt. peatükk hingamisest). Arvatakse, et silbi olemuse määrab kindlaks väljahingatav õhk. Iga annus väljahingatavat õhku olekski ühtlasi silbi aluseks. On juba ülal osutatud, et üks annus õhku on tavaliselt küll seotud silbi olemasoluga, kuid ei pea seda tingimata olema. Hingamistegevus üksi ei saa siiski silbi olemust ega piiri kindlaks määrata. Kus on intensiivsem koht häälduses, seal on sõnas silbi keskus. Mida heliküllasemad on häälikud, nagu vokaalid, seda enam on neil eeldusi olla iseseisva silbi aluseks. Helivaesed häälikud, nagu helitud sulghäälikud, ei saa aga kunagi olla silbi moodustajaks. Seega olenevad silp ja tema piirid sellest, kuidas sõnas on heliküllaseid ja helivaeseid häälikuid. Silp on sedavõrd keerulise olemusega foneetiline nähtus, et tema kindlaksmääramiseks on vaja arvesse võtta mõlemaid mainitud tegureid. Silbi olemasoluks oluline tegur on hääldamislihaste erisugune pingutus, mis võib olla pingsam või lõdvem. Iga pingsuse tõus ja langus on silbi olemuse üheks aluseks. Täishäälikud, mis on

moodustatud kõige suurema energiaga, on silbi moodustajad, nad on silbi keskuseks ehk tipuks. Silbi piir on seal, kus hääldamislihaste tegevus on kõige lõdvem.

9. 2.Igal silbil võivad olla oma pinge- ja muusikaline rõhk, mis tulevad selle kaudu esile, et silpi moodustav häälik on jõulisemalt esile toodud ning ühtlasi on selle hääliku moodustamise ajal kõnega kaasaskäiva meloodia tõus.

9. 3.Praktilises kooligrammatikas on silp suhteliseks mõisteks. Ollakse harjunud sõna silpideks jagama kindlate grammatiliste reeglite järgi, need reeglid olenevad aga harjumusest. Põhimõte, kuidas sõna silpidesse jagada, võib eri keelis olla erisugune. Eesti keeles jagatakse sõna kasti kahte silpi: kas-ti. Saksa keeles on harjumuseks tingimata poolitada sõna Kasten 'kast' : Ka + sten. Samuti võib vene keeles silbitada sõna ГОСТИ 'külalised' :ГО-СТИ . Eesti keeles peetakse sõnades käte, kuke, šefi, tuši silpide piiriks esimese täishääliku ja sellele järgneva konsonandi vahel. Tegelikult on aga sellistes sõnades silpide piir keset konsonanti, mis on esimese ja teise vokaali vahel: kät-te, kuk-ke, šef-fi, tuš-ši. Sõnades metsa (omastav), metsa (osastav), lapsi jne. pole silpide piir sulghääliku ja järgneva sisihääliku vahel, vaid keset sulghäälikut: met-tsa, met-tsa ,

lap̀-psi. Samuti on keset sulghäälikut silpide piir sõnades palka, pilti, võrku jne. : palk-ka, pil't-ti, vɐrk-ku.

9. 4.Murdeti võib silbi piir olla teistsugunegi kui ta on rahvuskeeles. Eesti rahvuskeeles on sõnad lehm, mahl, pahn, kõhr ühesilbilised niihästi grammatikareeglite järgi kui ka foneetiliselt. Murdeti, nagu muide Muhus, võivad need sõnad olla foneetiliselt kahesilbilised, sest asjaomases murdes ei häälda ta lehM̀, mahL̀, pahǸ nagu rahvuskeeles, vaid leh̀m, mah̀l, pah̀n .

X. PINGE- EHK DÜNAAMILINE RÕHK.

10. 1.Sõna d ü n a a m i l i s e k s r õ h u k s ehk r õ h u k s kitsamas mõttes nimetatakse seda nähtust, et mõni silp sõnast on hääldatud suurema jõulisusega, suurema pingega. Hingamisest kõneldes on juba öeldud, et rõhu eelduseks on seegi, kuidas rindkere ja vahelihas suruvad õhku välja. Kui kõik hääldamiselundid töötavad jõulisemalt, kujuneb rõhk. Selle järgi, kui suur on hääldamise intensiivsus mõne silbi puhul, kujuneb pearõhk või kaasrõhk. Silbid, mida häälda takse väikese intensiivsusega, on ilma rõhuta. P e a r õ h k on eesti keeles harilikult sõna alguses, kuid ta võib olla mujalgi ja seda järgmistel juhtudel. Kõigepealt säilib rah-

vusvahelistes ja võõrsõnades enamasti algkeele rõhk: büroo, detail, dešifreerima, gümnaasium, kompetentne, revolutsioon, romantika, romantism, argoo, miljöö, paraad, paradeerima, reaalsus jne. Kui võõr- või rahvusvahelises sõnas rõhk ei säili samas kohas, kus ta on selles keeles, millest sõna on võetud, kandub ta esimesele silbile: bolševik, vogul, ostjak, diivan, pluural jne. On olemas sõnu, kus rõhu koht on kõikuv. Hääldatakse näiteks kõrvu tápet ja tapéet, tómat ja tomáat, súfiks ja sufíks. Kui on olemas kaks dünaamilise rõhu võimalust kõrvuti, siis on eesti keelele omasem eelistada sõna alguse rõhutamist, kuigi seda nõuet ei saa kõikjal rangelt läbi viia. Mitmes võõr- või rahvusvahelises sõnas tuleb esile rõhu varieerumist sõna asendi järgi. Öeldakse Tartu Riikliku Ülikooli dótsent Kala, kuid sellega kõrvuti esineb üldiselt: seltsimees Kala on dotsént. Kuigi tarvitatakse tápet esimest silpi rõhutades, öeldakse siiski harilikult tapeedirull. Rahvusvahelistes ja võõrsõnades on mõnel muulgi juhtumil dünaamiline rõhk ebakindel. Niisuguseil juhtumeil tuleb ära oodata, kuhu rõhk lõpuks fikseerub.

10. 2.Et eesti keeles on dünaamiline rõhk üksikuis sõnades mõnel määral kõikuv, siis on see asjaolu kaasa aidanud väärrõhutamiste tekkimisele. Öeldakse Kanaada, kanaal, kolee-

ra, minuut (Saaremaal) ja isegi Vamboola õigete Kanada, kanal, koolera, minut, Vambola asemel. Siinkohal pandagu veel tähele üht hääldamisviga, mis käib sageli käsikäes dünaamilise rõhu toomisega esimesele silbile, nimelt esimese silbi vokaali tarbetut venitamist: kaanal, dootsent, geenitiv. Eesti keel ei tunne seda nõuet, et dünaamilise rõhuga peaks tingimata kaasas käima ka rõhulise vokaali pikenemine. Eesti keele fonoloogiline süsteem lubab hästi hääldada lühikese vokaaliga kanal, dotsent, genitiiv jne.

10. 3.On olemas rida interjektsioone, kus rõhk ei ole sõna alguses: aitäh, aitüma, jumalime, ennäe, etskae, tohoh, karnapsti. Mõned sellistest hüüdsõnadest on kas algselt olnud liitsõnad või sarnased liitsõnadega. Ongi mitmesuguseid liitsõnu, kus mõnikord pole pearõhk esimesel, vaid teisel osisel: maailm, maailmatu (suur), äraräägimata (hea), niisama, seesama, poolteist, arusaadav (jaatussõna). Rõhk võib esineda järgsilpidel ka sõnades, mis lõpevad nna-liitega: tantsijanna, lauljanna. Viimastel sõnadel võib pearõhk siiski olla ka esimesel silbil: tantsijanna, lauljanna, kus ta üldiselt ongi.

Võõr- ja rahvusvahelistes sõnades on dünaamiline rõhk eesti rahvuskeeles mõnel määral fonoloogilinegi. Pandagu tähele selliseid sõnapaare, nagu (ta kõneleb) träktorist ja

(poiss on) traktorist; (jutustati) Marxist (=märksist) ja (ta on) marksist; följetonist kirjutas ajalehes följetonist.

10. 4.Peale dünaamilise pearõhu tunneb eesti keel veel kaasrõhku. Kaasrõhk võib olla missugusel järgsilbil tahes sellest olenevalt, kas sõnas on omal ajal toimunud sisekadu või ei ole. Kui ei ole toimunud sisekadu, on kaasrõhk kolmandal ja veelgi pikemates sõnades ka viiendal silbil, kui kolmas resp. viies silp pole sõna lõpus ega lõpe vokaaliga: hóbused, hóbusèle (aga hóbùne), lúgemìne, lúgemìsegàgi. Kui sõnas on toimunud sisekadu, võib kaasrõhk olla ka teisel ja neljandal silbil: mátmìne, mátmàta. Kaasrõhu esinemises on suuri kõikuvusi.

10. 5.Sõnarõhust tuleb lahus hoida l a u s e r õ h k. Lauses on kõige rõhulisem see koht (kas sõna või sõna osa), millele on keskendatud hääldamise pingsus. Lauserõhk on kõigepealt s ü n t a k t i l i n e, millega tõstetakse esile süntaktiliselt olulisim lauseliige. Eesti keeles on lause süntaktiline pearõhk harilikult ikka lause lõpus: täna ma ei tule kóju; kas ta tuli juba kóju? Kui aga tahetakse mõnd sõna lauses eriti esile tõsta, on sellel lause pearõhk: tána ma ei tule koju; täna ma kóju ei tule; kas téma tuli koju?. Esimeses lauses rõhutatakse seda, et just täna ei tulda koju, tei-

ses taas seda, et koju ei tulda. Kolmandas lauses küsitakse, kas just tema tuli koju.

Elavas kõnes võib sõnale ilmekuse andmiseks pearõhku viia sõna lõppu. Võidakse ütelda muidugí! ei sugugí! nägemiseni! Samuti võidakse käsklusteski sõna lõppu rõhutada: ümbér! õlalé! jalalé! jne. Esitatud juhtumid nn. fraseoloogilisest rõhust pole ainsad. Eesti keeles võib lauses esile tulla veel üks omapärane dünaamilise rõhu tarvitamine. Kui hääldatakse üksiksõnadena arvatavasti, nähtavasti, ilusasti, tegemata, parandamata, kannatamatu, tulemine, kirjutamine, madalaid jne., siis neil on dünaamiline pearõhk ikka esimesel silbil. Lauses võib aga pearõhk sõna algusest siirduda mujale. Harilikult siirdub ta sinna, kus on tugev kaasrõhk. Lauses võidakse seega ütelda: arvatavásti ta tuleb küll; nähtavásti saabub rong juba; midagi pole tegemáta; istu ilusásti! miks sa oled nõnda kannatamátu, kirjutamíne edeneb hästi, seal on maju kõrgeid ja madaláid jne. Seesugune kaasrõhu asendamine pearõhuga on individuaalselt sagedasem või harvem. Ta on aga üldiselt nõnda tavaline, et eesti tavakeelega isik ei leia sugugi olevat väära, kui lauses pearõhk on esimeselt silbilt kaugemale siirdunud. Kui pearõhk on siirdunud kaasrõhu kohale, on üksiksõna pearõhu asendis taas kaasrõhk: àrvatavásti.

XI. INTONATSIOON EHK MUUSIKALINE RÕHK.

11. 1. I n t o n a t s i o o n i k s ehk m u u s i k a l i s e k s r õ h u k s nimetame helikõrguste liikumist sõnas ja lauses. Ei kõnelda monotoonselt, vaid kõneldes heli aina tõuseb või langeb. On keeli, kus intonatsioonil ei ole fonoloogilist ülesannet, kuid teistes keeltes on helikõrguste liikumine sõna ja lause keskseks nähtuseks.

11. 2.Eesti keeles on olemas kõigepealt s õ n a k i n d e l i n t o n a t s i o o n , mis oleneb kvantiteedist. Kui esimene silp on lühike, siis on sõna intonatsioon harilikult vähe langev. Kui aga esimene silp on pikk, on intonatsioon enam-vähem püsiv. On esimene silp ülipikk, on intonatsioon tõusev-langev. Pandagu tähele intonatsiooni sõnades lina, linna (omast.) ja linna (osast.) või kalu, kaalu (omast.), kaalu (osast.). Mõnes murdes (nagu Kihnus ja Hiiumaal) on intonatsioon ülipika silbi puhul sedavõrd oluline, et ülipika ja pika silbi vahe ei olene üksnes tõelisest kvantiteedist, vaid suurel määral ka intonatsioonist. Murdeti võib üldse olla erinevaid intonatsioonisuhteid, mida on vähe uuritud. On arvatud, et eesti keeles on sõnas esikohal intonatsioon, millel võib olla fonoloogiliselt esmajärguline ülesanne. Selles oletuses on siiski mindud liiga kaugele. Eesti keeles on

sõnas ikkagi kvantiteet esmajärguline tegur, mis eraldab välteid, ja intonatsioon on vaid foneetiliselt oluline kaasnähtus.

11. 3 Sõnaintonatsiooni kõrval esineb l a u s e i n t o n a t s i o o n . Eesti lausele on omane üldine langev intonatsioon. Eesti keeles on langeva intonatsiooniga niihästi jutustavad jaatavad (ma tulen koju), jutustavad eitavad (ma ei tule koju) kui ka küsivad (kas sa tuled koju?) ja hüüdlaused (tule koju!). Võõrapärasusena võib rahvuskeeles üksikuilt isikuilt kuulda küsilausetes tõusvat intonatsiooni, seda eriti just siis, kui kas-sõna jäetakse ära ja küsilauses tarvitatakse inversiooni: tuli ta koju?

XII. EESTI KEELE FONEEMID.

12. 1.Iga keele elavas esituses on väga suur häälikute mitmekesisus. Olemasolevad häälikud esinevad kindlas seaduspärasuses ning moodustavad erilise, üksnes asjaomasele keelele omase süsteemi. Kõik keeles olevad häälikud koonduvad teatud tüüpideks, mille varal on võimalik moodustada sõnu ja lauseid, väljendada häälduslikult mõtteid ning tajumisel eraldada üht sõna või üht morfeemi teisest. Selliseid kindlateks tüüpideks koondunud häälikuid nimetatakse f o n e e m i d e k s . Foneem on ajalooline kategooria, mis on inimkõne

pikaajalise arenemise tulemuseks. Igas keeles on ta kujunenud vastava keele häälikute sisemiste arenemisseaduste järgi. F o n e e m o n k o m m u n i k a t i i v s e l t f u n k t s i o n e e r i v ü k s u s, mille ülesandeks on ühenduse pidamine kõnelejate vahel. Foneeme käsitleb f o n o l o o g i a. Fonoloogia vaatleb seega häälikuid ühe keele konkreetsete ning reaalsete kõnehäälikutena.

12. 2.Mis tahes keeles ei tunnetata mitte kõiki füsioloogiliselt võimalikke häälikuid iseseisvate kõnehäälikutena, vaid üksnes neid, millel on kindel funktsioon, mis on suhtlemisvahendiks. Pandagu tähele eesti keele sõnu kala, tala või kulu, tulu. Neist sõnadest võib kõigepealt nentida, et k ja t eraldavad teineteisest mõisteid. Vastastikuses suhtlemises ei või neid segi ajada, asendada, sest siis kannataks sellega õige arusaamine. Need esitatud häälikud pole ühtlasi jaotatavad veelgi väiksemateks osadeks. Samuti eraldavad mõisteid a ja u. Seega on k ja t või a ja u iseseisvad foneetilised üksused, kvalitatiivsed foneemid, mille varal toimub inimeste suhtlemine. Eesti keeles häältdatakse sõnas toas kirjapilt o eri murretes õigegi erineva häälikuna. Murrete taust kajastub ulatuslikult rahvuskeeleski. Kõigepealt võib esineda normaalne eesti o: toàZ. Teiseks võib olla o ja u

vaheline häälik ȯ: tȯàZ. Edasi on võimalik selline o, mis on harilikust vaid pisut kõrgem, nimelt o̯: to̯àZ. Need mainitud häälikud o̯, o ja ȯ koonduvad kõik üheks foneemiks o, millel on oma kindel ühiskondlik funktsioon. Eesti keeles o, o̯ ja ȯ ei eralda omavahel mõisteid, nende asendamisel üksteisega sõna tähendus ei muutu. Eestlane tajub neid kõiki üheks. Seega on o̯ ja ȯ üksnes foneemi o allofoonid. Samuti on e̯ või ė diftongides (ėòD 'eod', tėàn 'tean') üksnes foneemi e allofoonid. Foneemi e allofooniks on ka lõuna-eesti murdeis esinev nn. taga-e ehk e̯ tagavokaalseis sõnades: ke̯ne̯le̯s̀ 'kõneleb', kalàle̯ 'kalale'. Eesvokaalseis sõnus vastab e̯-le harilik e: peZès̀ 'peseb', eZàle 'isale'. Kõnesolevad häälikud e ja e̯ ei eralda tähendusi. Neid tajutakse samaks foneemiks, mis varieerub naabruses olevate vokaalide järgi. Naabruse järgi võib iga foneem varieeruda. Nõnda on k sõnades kala, kola, kulu, kõla, kile, küla, käli jne. füsioloogiliselt igal juhtumil erinevalt moodustatud, nõnda et võiks kõnelda eri häälikuistki. Foneemina on olemas üksnes üks k, mis võib naabruse mõjul varieeruda. Eespool on sellest kõneldud, et hääldamisel tuleb üha esile koartikulatsioon, mis hõlbustab mitmesuguste variantide tekkimist. Öeldust on seega selgunud, et häälik ja foneem võivad ühtida, kuid võivad ka erineda.

Iga häälik pole foneem. Osa häälikuid on üksnes foneemide allofoonid.

12. 3. Iga keele suhtes on oluline kindlaks teha, missugused foneemid esinevad sõnas. Samuti on oluline ka see, kuidas on foneemid üksteise suhtes järjestatud. Selleks pandagu tähele sõnu mine (ära) ja (küsin) nime; (kostis) vile ja (hääle) levi; elav (kirjanik), vale (isik) ja (uus) laev.

12. 4. Eesti keele foneemid jagunevad vokaalideks ja konsonantideks. Vokaalsed foneemid selguvad siis, kui võrdleme sõnu, nagu kari, keri, kiri, kori, kuri, kõri või kali, koli, kuli, käli või käis ja köis, mörin ja mürin, kus asja-omased foneemid on kommunikatiivsete ülesannetega.

12. 5. Konsonantseid foneeme võib jagada mitmesse rühma olenevalt sellest, missuguse moodustamisviisiga häälikutüüp on foneemiks. Foneemiks on klusiilid ehk sulghäälikud (kala, pala ja tala), nasaalid ehk ninahäälikud (mari ja nari, kongi ja konngi, s.o. koŋGi ja koⁿGi), l ja r (talu ja taru), spirandid ehk ahtushäälikud (lehed ja lesed), kehad ja kevad, seik ja ẑeik, foon ja voon).

13. 6. Eriline on olukord võõrsõnades esinevate z ja ž puhul. Neist z on eesti keeles harva esinev foneem, näit. vrd. sõnu zootehnika ja sootehnika. Ka b, d, g-ga märgitakse

foneeme p, t, k sõna alguses, näit. buur (rahvas) ja puur, duur ja tuur, gramm ja kramm. Mõnikord asendatakse heliline ž helitu foneemiga š, kuigi osa kõnelejate keeletarvituses võib ž esineda. Konsonant ž on võõrhäälik, mis pole omandanud veel kindlat kohta eesti foneemide süsteemis.

12. 7. Eesti keeles võivad ka palataliseeritud konsonandid eristada sõnu ja olla seega foneemid. Pandagu tähele sõnu (kuu)palk ja (männi)palk, (lamba)tall ja (hobuse)tall, kott (jalas) ja kott (vilja), (tee)kann ja (mängu)kann, (hoian) last ja (laeva) last, kus iga sõnapaari teises sõnas on palataliseeritud l', t', n' ja s'.

12. 8. Helilisuse varieerumine ei anna eesti keeles erinevaid foneeme, nagu mõnes teises keeles. Eestlase kõrv tajub ikka üheks s-foneemiks selle kõik allofoonid. Olgu häältatud isà, iZà või isegi izà 'isa', on eesti tavakeelega isikule sama, ehk küll füsioloogiliselt võttes on tegemist kolme erineva häälikuga. Samuti on eestlasele samaks foneemiks b ja B, d ja D, g ja G, mis mõnes teises keeles võivad olla eri foneemideks. Üksnes sama foneemi allofoonideks on ka m ja M, n ja N, l ja L, r ja R ning v ja V. Olgu häältatud kas mahl või mahL 'mahl', lehm või lehM 'lehm', kehr või kehR, sellest ei olene eesti keeles sõna tähendus.

12. 9.Eraldi tuleb veel peatuda ŋ-l ja Ψ-l. Kombinatoorselt g ja k ees esinev ŋ on mõnel juhtumil ka tähenduse eraldajaks. Seda osutavad sellised näited, nagu koŋ̀Gi (sisseütlev) 'kongi' ja koǹGi 'konngi', oŋ̀Gi 'hongi, suuri mände' ja oǹGi 'ongi', kaŋ̀Gi (osastav) 'kangi' ja kaǹGi 'kanngi' jne., kus ei ole võimalik n-i ja ŋ-i ära vahetada, sest mõlemail häälikuil on mainitud juhtumil oma kommunikatiivne ülesanne. Murretes esineb ŋ omaette foneemina veelgi ulatuslikumalt (näiteks hiiu murdes), esinevad kõrvu kaňnàst 'kannast' ja kaŋ̆ŋ̆àst (osastav) 'kangast', vaňniD 'vannid' ja vaŋ̆ŋ̆iD 'vangid'. Mis puutub Ψ-sse, siis tuleb sedagi häälikut pidada foneemiks, ehk küll ta esinemine on väga piiratud. Rahvuskeeles esineb ta peamiselt sõnas Ψtama 'ptruutama'. Murretes leidub rohkem näiteid selle haruldase foneemi esinemise kohta.

12. 10.Eesti keeles on foneemi ja hääliku suhte küsimus keerulisem kui mõnes teises keeles keele omapärase kvantiteedisüsteemi tõttu. Kindel koht eesti keele fonoloogilises süsteemis on ka astmevahelduse nähtustel. Võrreldagu selleks sõnu (selle) laulu ja (seda) laulu; (nad ei) võida ja (tuleb) võida; katku (ajal) ja (suri) katku. Seni on vaieldavaks küsimuseks, kas eesti keele välted moodustavad iseseisvaid

foneeme või on välde üksnes prosoodiliseks nähtuseks. Käesoleva ülevaate autor on arvamisel, et välted on iseseisvaiks foneemideks. Et aga asjaomane küsimus nõuab ulatuslikumat käsitlust, jäetakse see välja sellest lühiülevaatest.

12. 11.Igale foneemile vastab harilikult oma kirjamärk, sest on vajalik, et ühiskondlik suhtlemisvahend oleks ka silmaga nähtav ning teiste foneemide tähistustest kohe eraldatav. Eesti keele õigekirjutus on ses suhtes puudulik, et temas jääb terve rida foneeme märkimata, nagu toodud näidetest on selgunud. Kirjas ei osutata palataliseeritud foneeme ega ŋ-i. Samuti on kirjas puudulikult tähistatud kvantitatiivsed foneemid.

12. 12.Sama keele murretes võib olla erinevaid foneemide süsteeme ehk fonoloogilisi süsteeme. Mis ühes murdes on iseseisvaks foneemiks, ei tarvitse seda aga olla teistes murretes. Nõnda näiteks on eesti rahvuskeeles ja enamikus murretes ö ja õ (=e̬) omaette foneemid. Neid ei või segi ajada, sest neil on mõlemail kindel kommunikatiivne funktsioon. Hiidlastele ja enamikule saarlastele ei ole aga ö ja õ eri foneemideks. Hiidlastele pole samuti palataliseeritud ja palataliseerimata konsonandid erinevad foneemid. Eesti rahvuskeeles ja murretes pole helilised b, d, g ja z foneemideks,

kuid leivu ja lutsi murdes ning mõnes Pihkva oblasti murrakus nad on siiski eri foneemid, kuna neis murrakuis ja murdeis pole B, D, G-d. Eesti rahvuskeele fonoloogiline süsteem erineb üsna suuresti murrete omast. Rahvuskeeles on rahvusvaheliste ja võõrsõnade kaudu keelde tulnud võõrhäälikud (f, š, ž, tš, dž) muutnud fonoloogilist süsteemi.

12. 13.Foneemist kõneldes tuleb veel peatuda allofoonidel ehk foneemi variantidel. Ülal on juba mainitud, et allofoonid võivad olla kombinatoorsed. Kombinatoorseid allofoone on niihästi kvalitatiivseil kui ka kvantitatiivseil foneemidel. Kombinatoorsed allofoonid on näit. o̍, e̍ ja ö̍ diftongides (to̍aZ 'toas', te̍an 'tean', pö̍an 'pöan'); e̬ lõuna-eesti murdeis (tule̬ 'tuled'). Leenissulghäälikute B, D, G ja Z kombinatoorsed allofoonid rahvuskeeles on k, p, t ja s, heliliste l, m, n, r ja v kombinatoorsed allofoonid on L, M, N, R, V jne.

12. 14.Allofoonid võivad olla ka maa-alalised. Sellised maa-alalised allofoonid on näiteks k, p, t kirde-eesti murrakuis (kotà 'koda', tupà 'tuba', akà 'aga') B, D, G allofoonidena. Maa-alalised allofoonid on ka lõuna-eesti ja mõnede teistegi murrete o̬, e̬, ö̬ rahvuskeele ja muude murrete o̬, e̬ ja ö̬ allofoonidena. Edasi võivad allofoonid olla isikupärased,

individuaalsed. Foneemi Z individuaalse allofoonina võib isikuti kuulda z-d (izà 'isa') ja h individuaalse allofoonina ç-i (leçM 'lehm') või ɣ-d (taɣtma 'tahtma') jne.

12. 15.Igas keeles on kujunenud oma kindel fonoloogiline süsteem . Keeles võib esineda ainult ajalooliselt kindlaks kujunenud foneeme. Foneemide esinemistingimused on samuti ajalooliselt kindlaks kujunenud. Keele fonoloogiline süsteem on üldiselt õige püsiv. Eesti keeles elab tänini veel selliseidki vanu fonoloogilisi traditsioone, mis on olnud ühised kõigile soome-ugri keeltele, nagu see nähtus, et sõna alguses võivad esineda üksnes fortissulghäälikud ja fortis-s. Eesti keele spetsiifika arenemise tulemusena on kujunenud aegade jooksul fonoloogiline süsteem, mis on omane üksnes sellele keelele. Keeles on kõik dünaamiline. Keelesüsteemi eri osad ei muutu aga ühtlase kiirusega. Üldisest sõnavarast on püsivam põhisõnavara. Veelgi püsivam on keele grammatiline ehitus. Õige püsiv on ka hääldus, kuigi temas toimub pidevalt väikesi muutusi. Dünaamiline on keele fonoloogiline süsteemgi, mis võib aegade jooksul muutuda. Varem pole eesti keelele olnud omased š, ž ja f. Rahvuskeelele on aga need foneemid saanud omaseks. Praegusele eesti keelele ei ole võõras tarvitada konsonantühendit sõna alguses (pragu, trükkima, kliis-

ter), kuid keele ajalugu näitab, et varem on konsonantühend sõna alguses olnud täiesti võimatu, nagu on olukord tänini mõnes murdes, kus öeldakse esitatud sõnade asemel ragu, rükkima, liister. Hiiu murdes võib sõna alguses esineda ka kn-: knaakas puu 'jändrik puu', knööp 'nööp'. Eesti ühiskeeleski on knopka.

12. 16.Eesti rahvuskeelde on üsna hiljuti toodud konsonantühend vd, s.o. vD, mida keeles pole varem tuntud. Sellepärast hääldavad paljud keeletarvitajad seda uudset konsonantühendit valesti. Sõnad tugevdama, vägevdama hääldatakse sageli tugeftama, vägeftama. Et eesti keele fonoloogiline süsteem ei tunne h-d konsonandi järel, võib kuulda, et sõnad sovhoos ja kolhoos hääldatakse mitut moodi olemasolevatele fonoloogilistele võimalustele kohandades, kas sofoos või sohvoos ja kolloos õige hääldamise asemel. Sõna arhiiv on isegi mõnede korrektset rahvuskeelt kõnelevate isikute keeletarvituses arihv. Eelnenud näidetest selgub, et h ei kodune eesti keeles pearõhulise silbi algul sõna sees. See seik on võrreldav h kaoga sõna alguses, kus omades sõnades on pearõhk.

12. 17.Interjektsioonid, onomatopoeetilised, vähemal määral ka deskriptiivsed, deminutiivsed ja pejoratiivsed sõnad võivad olla muust sõnavarast erineva fonoloogilise süs-

teemiga. Neis sõnades võib esineda häälikuid, mis keele muus sõnavaras pole tavalised. Näiteks ei ole eesti keeles olemas imihäälikuid, kuid neid võib siiski kuulda interjektsioonides (vt. vastavat peatükki). Lõuna-eesti murdeis esinevat kõrisulghäälikut ʔ võib kuulda eitusinterjektsioonis ʔʔʔ. Isegi helilised sulghäälikud võivad interjektsioonides esile tulla.

XIII. KUULMINE.

13. 1. Nagu on juba öeldud käesoleva õpiku sissejuhatavas osas, ei kuulu foneetika käsitluste alale mitte üksnes see, kuidas häälikuid moodustatakse, vaid siia kuulub ka häälikute tajumine, kuidas meie häälikuid kuuldakse. Selleks tuleb tutvuda kuulmiselundiga. Kuulmiselund k õ r v jaguneb kolmeks osaks: v ä l i s -, k e s k - ja s i s e k õ r v a k s. Väliskõrv koosneb k õ r v a l e s t a s t ja k u u l m e k ä i g u s t. Kõrvalesta ülesandeks on aidata kinni püüda helilaineid ning määrata nende suunda. Väliskuulmekäigus on karvakesi, mis on suunatud väljapoole. Need karvakesed takistavad võõrkehadel kõrva tungimast. Väliskuulmekäigu ergud on äärmiselt tundelised, nõnda et nad alarmeerivad kohe, kui midagi satub kuulmekäiku. Keskkõrv koosneb trummist, mis on eraldatud väliskuulmekäigust t r u m m i k i l e g a ehk

k u u l m e k i l e g a . Keskkõrva kuulub veel k u u l m e-
t õ r i. Kuulmetõrve ülesandeks on õhusurve reguleerimine.
Ta ühendab keskkõrva õõnt nina-neeluruumiga. Trummis on kolm
k u u l m e l u u k e s t : v a s a r , a l a s i ja j a-
l u s . Kuulmeluukesed on üksteisega seoses liigeste abil.
Nende kaudu on kuulmekile ühenduses sisekõrvaga. Trummikile
külge on nimelt kinnitunud vasarapide ja sisekõrva ovaalses
aknas asub jalusepõhimik. Sisekõrva moodustab l a b ü r i n t
Labürindi välise luuse osa sees on pehmeist kudedest kile-
labürint, mille kuju vastab luulabürindi õõne kujule. Labü-
rintide vahel on ruum, mis on täidetud vedelikuga. Seda ve-
delikku kutsutakse p e r i l ü m f i k s ehk sisekõrva
v ä l i s m a h l a k s. Kilelabürindis on e n d o l ü m f
ehk s i s e m a h l . Labürindi õõs on ühenduses trummiõõne-
ga kahe avause kaudu: ovaalse ja ümmarguse akna kaudu. Labü-
rinti läheb koljuõõnest kuulmekäik, mille kaudu kulgeb kuul-
miserk. Labürindid koosnevad kolmest osast: e s i k u s t,
p o o l r i n g k a n a l e i s t ja t e o s t. Kilene esik
jaguneb kaheks kotisarnaseks moodustiseks: mõiguks ja koti-
keseks, mis on teineteisega ühenduses. Poolringkanaleid on
kolm: ülemine, tagumine ja alumine. Tigu on silindrikujuline
toru, mis on spiraalina kaks ja pool korda keerus. Teokanal

on jaotatud spiraalse lestmega kaheks poolkanaliks. Spiraalse lestme kilesel osal asetseb akustiline ehk kuulmiselund ehk Corti ehk spiraal- ehk keeritselund, mis koosneb peamiselt tugi- ja tunderakkudest. Tunde- ehk kuulmisrakud on varustatud kuulmiskarvadega. Kõrvalesta ja väliskuulmekäigu kaudu juhitakse helilained trummikilele, mis hakkab võnkuma. Trummikile võnkeist liiguvad kuulmeluukesed. Trummikile liigutab vasarat, see taas alasit ja alasi jalust. Ovaalses aknas asetseva jalusepõhimiku võnkuv liikumine paneb võnkuma sisekõrvas olevad lümfid, millest rappub Corti elund ning mille tagajärjel siis ärrituvad kuulmisrakud. See ärritus siirdub kuulmisergu kaudu aju kuulmistsentrumisse, kus tekib kuulmisaisting. Nagu iga funktsioon allub kesknärvikava süsteemi üldisele tegevusele, nõnda pole inimese kuulminegi mitte üksnes kuulmiselundi, kõrva funktsiooniks. Kuulmistajud on seotud optiliste, kineetiliste ja ruumitajudega. See seos etendab tähtsat osa kuulmise arenemisel. Inimese kuulmise peamiseks omaduseks on võime tajuda kõne üksikuid häälikuid mõtteühikutena. Kuulma peab "õppima". Seda osutavad sellised tõsiasjad, et ei kuulda võõra keele häälikuid. Paljud eestlased ei oska eraldada teineteisest š-d või s-i või f-i ja v-d, vaid kuulevadki

ainult kas s-i või v-d. š-d ja f-i ei ole harjutud keelt õppides kuulma, sest need häälikud esinevad üksnes rahvusvahelistes ja võõrsõnades, millega lapsel ei ole peaaegu mingisuguseid kokkupuuteid. Hiidlased ja saarlased, kelle keeletarvituses ei ole õ-d, ei kuulegi seda häälikut. Hiidlased on sageli küsinud, miks eesti keeles ö-hääliku märkimiseks tarvitatakse kaht tähte. Enamik eestlasi pole võimelised kuulma helilisi b, d, g-d võõrkeeltes, sest need häälikud puuduvad oma emakeeles. Alles kuulmise pikaajalise harjutamise kaudu jõutakse selgusele nende heliliste häälikute olemasolus. Foneetilise kuulmise puudumine mõnede häälikute suhtes ei tähenda, et asjaomane isik oleks patoloogiliste kuulmishäiretega. Et teha kindlaks, kas hääldusviga pole tekkinud mõne patoloogilise kuulmishäire tõttu, selleks on vaja kontrollida kõneleja kuulmisvõimet.

13. 2.Helid võivad erineda üksteisest oma kõrguse ja tugevuse poolest. Meie kõrv võib teha vahet ka niisuguste helide vahel, mille kõrgused ja tugevused on ühesugused. Meie võime näit. eristada üksteisest eri inimeste kõnet, võime eristada viiulihelisid klaverihelidest jne. Niisugust helide omadust, mille varal võib eristada sama kõrguse ja tugevusega helisid, nimetatakse k õ l a m ü n d i k s . Kõlamünt

sõltub sellest, missugused ülemtoonid helisevad põhitooniga kaasa ja kui tugevad nad on. Ka üksikute häälikute erinemise põhjuseks on põhitooniga kaasahelisevate toonide koosseis ning tugevus. Kui kõneldes muudame manustoru kuju, muudame ühtlasi üksikute põhitoonide tugevust ja koosseisu. Manustorus tekkivail ülemtoonidel on niisiis väga suur tähtsus kõne sünnis. Igal häälikul on oma kõrgus. Hääliku kõrgusest oleneb hääliku kuuldavus. Hääliku kuuldavust kasutatakse selleks, et määrata kindlaks, missugune on indiviidi kuulmisvõime. Kuulmise järgi jagunevad häälikud kolme ossa: ainult lähedale kuuldavad häälikud, keskmisest kaugusest kuuldavad häälikud ja suuremast kaugusest kuuldavad häälikud. Madalad häälikud on kuuldavad üksnes väiksemast kaugusest, kõrged häälikud aga suuremast kaugusest. Madalaheliliste ja väiksemast kaugusest kuuldavate häälikute abil võib kindlaks teha, missuguseid rikkeid esineb madalate helide tajumisel. Kõrgeheliliste ning kaugele kuuldavate häälikute varal saab kätte, milliseid rikkeid on kõrgete helide tajumisel. Kuuldavuse määramiseks on häälikud jaotatud nõrkadeks, keskmiselt tugevateks ja tugevateks. Nõrgad häälikud on need, mille moodustamisel on 64-576 võnget sekundis ning mille kõrgus on väikese oktaavi do-st teise oktaavi re-ni. Tugevate häälikute

moodustamisel on 576-2800 võnget sekundis ja häälikute kõrgus on teise oktaavi re-st neljanda oktaavi fa-dieesini. Keskmiselt tugevad häälikud on nõrkade ja tugevate piirimail. Nõrgad ehk madalad häälikud on eesti keeles u, o, r, l, v, m, n. Keskmise tugevusega, resp. keskmise kõrgusega on ä, ü, ö, t, k, p, f. Tugevad ning kõrged on a, e, i, õ, s, š, ž.

13. 3.Kuulmine allub väsimusele. Mida enam kuulaja väsib, seda halvemini ta kuuleb. Kuulmine väheneb mõlemast kõrvast, kui kõnelejal on normaalne kuulmine. Kui ollakse harjunud tööga, mis põhjustab kuulmise vähenemist, ei toimu kuulmise taandumine nõnda kiiresti kui muidu. Kui kaob väsimus, tuleb kuulmine taas tagasi. Esitatud tõsiasju on eriti just keeleõpetajail tarvis teada, et keeleõpetuse tunnid, liiatigi võõrkeele õpetuse tunnid ei oleks tööpäeva lõpul. Normaalselt kuulval indiviidil võib kuulmises esineda suuremaid või väiksemaid kuulmislünki. Häälikud, mille osahelid või helikõrgus on lüngas, lüngaga isik ei kuule. Võõrkeele õppimisel on niisugusel isikul loomulikult palju suuremaid raskusi kui teistel õppijatel. Võib esineda ka vastupidiseid juhtumeid, et kuulaja on liiga tundlik mõnede helide või helikõrguste suhtes. Niisuguse kuulmishäirega indiviid väsib kergesti kõne jälgimisel.

13. 4.Kuulmine suudab üksikhäälikut siis veel kinni püüda, kui hääliku moodustamiseks ei kulu aega vähem kui 1/108 sekundit ja toimub vähemalt kaks kaksikvõnget. Mida sarnasemad on vokaalid üksteisega kvaliteedi poolest, seda kergemini võidakse neis eksida, nagu i-s ja e-s või o-s ja u-s. Konsonantidest võivad kõige hõlpsamini omavahel eksitust põhjustada l, r, n ja j. Kõige vähem vahetatakse helituid sulghäälikuid ja s-i. Võidakse eksida neis konsonantides, mille moodustamisviis on sarnane, nagu sulghäälikutel ja huulhäälikutel omavahel jne.

XIV. KÕNEHÄIRED JA HÄÄLDAMISVEAD.

14. 1.Foneetika vaatluspiiridesse kuuluvad ka kõnehäired, mis võivad esineda kas mõne hääliku, sõna, sõnaosa või kogu lause kujundamisel. Kõnehäired on kahesugused: orgaanilised ja funktsionaalsed. Orgaanilised häired tekivad seetõttu, et hääldamiselunditel on mingi viga, nagu hundineel, jänesemokk, halvatused, haavad, murded, hammaste puudumine jne. Orgaaniliste häirete ravi toimub kliiniliselt ja seepärast saab foneetik vaid nõu anda vastava arsti-spetsialisti poole pöördumiseks. Funktsionaalsete häirete ravimisel võib aga foneetikki hästi kaasa aidata. Sellepärast peatutakse käesolevas õpikus lühidalt nendel peamistel funktsionaalsetel

häiretel, mis eesti keeles esinevad kõige sagedamini. Funktsionaalsed häired võivad olla tekkinud kas häälikuid moodustavate elundite valesti tarvitamisest harjumise tõttu või sellest, et ei kuulda õigesti ümbruse poolt normaalselt esiletoodud kõnet.

14. 2.Kõige harilikumateks eesti keeles esinevateks funktsionaalseteks häireteks on s i g m a t i s m ehk l i t r a m i n e , g a m m a t s i s m ehk k i d a k e e l s u s , t e t i s m ehk p u d i k e e l s u s , r o t a t s i s m ehk p õ r i s t a m i n e ja l-i v ä ä r t a r v i t a m i n e ehk l a m b d a t s i s m . Et lastel esineb häälikute valesti hääldamist enam kui täiskasvanuil, on arusaadav. Laps õpib järk-järgult hääldamist oma ümbruselt. Alguses laps lallab mitmesuguseid häälikuid. Hiljemini hakkab ta koogama, s.o. taotlema neid häälikuid, mida ta kuuleb enesest vanemailt inimestelt. Laps õpib häälikuid õigesti moodustama kestvate harjutuste ning taotluste varal. Kiiremini saadakse õigesti kätte need häälikud, mille moodustamine on silmagagi nähtav. Isikupäraselt võivad lapsed kas kiiremini või aeglasemalt eri häälikute õige moodustamise kätte saada.

14. 3.Väga tavalised eksimused õige hääldamise vastu, mis eesti lastel esile tulevad, on r-i asendamine l-ga, k

asendamine t-ga või kõrisulghäälikuga, s-i asendamine t-ga, liigne palataliseerimine jne. Mõned mainitud häädusvigadest võivad jääda alles pikemaks ajaks või püsida kogu eluea. Häädusvigade püsimiseks mõjub mõnelgi määral kaasa see tõsiasi, et vanemaile meeldib sageli oma lapse ebatäiuslik hääldamine ja nad matkivad lapsega kõneldes samu vigu. Eriti tavaline on see, et väikeste lastega kõneldes taotletakse üle palatalisatsiooni: oh sa mu kuľlakke 'oh sa mu kullake', tiľlukkeźeD ľaľlikkeźeD 'väikesed jalakesed'. On võidud nentida, et mõnedel lastel püsib ebaõige palataliseerimine kaua just selle tõttu, et vanemad aitavad selle püsimisele kaasa. Mõni teinegi hääldamise defekt püsib samuti selle tõttu, et seda on lapsele sisse harjutatud. Seepärast on funktsionaalsete hääldamishäirete vältimise tähtsaks eelduseks see nõue, et väikeste lastega kõneldes tarvitatagu foneetiliselt õiget emakeelt.

14./4. Hääldamishäirete vältimiseks on kõigepealt vajalik, et asjaomane isik õpiks foneetiliselt kuulma. F o n e e t i l i n e k u u l m i n e omandatakse varases nooruses, s.o. füsioloogilised häälikud muudetakse foneemideks kõne sensoorse süsteemi aktiivse tegevuse tõttu. Sensoorse süsteemi funktsiooni tõttu mõtestatakse ümber, defineeritakse, rühmitatakse ning eraldatakse üksteisest kõne häälikud. Oma kõnet

ei kuule kõneleja kunagi nõnda hästi kui teise isiku oma. Sellepärast tuleb hääldamishäirete ravimisel lasta ikka teisel isikul kontrollida, kas on juba õige hääldamine saavutatud. Et hääldamishäirega kõneleja saaks selgusele, milles just on temal esinev häire ja kuidas toimub õige hääliku moodustamine, selleks on vaja selgitada vahet õige ja vale hääliku moodustamise vahel ning harjutada seda vahet ka kuulma.

Edasi vaadatagu eesti keeles esinevaid peamisi hääldamishäireid.

14. 5. S i g m a t i s m ehk l i t r a m i n e (ehk s o s e l e m i n e) on nähtus, kus s-häälik moodustatakse valesti. s-i valesti moodustamise põhjuseks on see, et keeletipp lükatakse liiga kaugele ettepoole ning surutakse vastu mingit teist elundit. Normaalse s-i moodustamisel on keeletipp suunatud alumiste hammaste poole ja hääliku kujundajaks on keeleselja eesosa. Keeletipp ei tohi kuskil puutuda vastu vastaselundit. Sigmatismi puhul on keeletipp üsna kõvasti surutud kas vastu hambaid (postdentaalne sigmatism), hammaste vahele (interdentaalne sigmatism) või vastu alveoole (alveolaarne sigmatism). Sigmatismi ravi on võimalik, kuigi see nõuab kannatust, nagu iga teisegi funktsionaalse kõnehäire ravi. Ravi eesmärgiks on keeletipp tahapoole viia. Kõigepealt peab kõnelejale selgeks tegema, milles just on häire. Sigmaa-

tilise s-i moodustuskohta õige s-i moodustuskohaga võrreldes saab kõnelejale selgeks teha, milles seisneb tema hääldushäire. s-i valesti hääldamist võib osalt nähagi, eriti kui esineb interdentaalne sigmatism. Kui kõnelejal endalgi on häire olemus selge, on palju hõlpsam ravi teostada. Keele tahapoole viimiseks ja keeletipule õige koha andmiseks on olemas mitu võimalust, mille kohta annab näpunäiteid logopeed.

14. 6. G a m m a t s i s m ehk k i d a k e e l s u s on k valesti hääldamine. Pärisgammatsism on see, kui k asemele häälduatakse kõrisulghäälik ʔ, kui kuri koer haugub asemel öeldakse ʔuri ʔoèr ʔaŭʔùB. P a r a g a m m a t s i s m on nähtus, kui k asendatakse t-ga. Gammatsismi on raskem ära harjutada kui sigmatismi. Gammatsismi kõrvaldamiseks tuleb pöörduda logopeedi poole ravijuhiste saamiseks.

14. 7. R o t a t s i s m ehk p õ r i s t a m i n e on sagedane kõnehäire meie keele seisukohalt, sest eesti keeles ei tunnustata korrektseks ühiskeele hääldamiseks nibu-r-i, mis ongi rotatsismi olemuseks. Nagu öeldud, on eesti keeles nibu- ehk uvulaarne r levimas noorte ja laste hulgas. Peale rotatsismi esineb r-i hääldamishäirena l a m b d a t s i s m. Eesti keeles esile tulevaks kõige harilikumaks lambdatsismiks on r-i asemel hääliku moodustamine, mis akustiliselt jätab mulje, nagu oleks korraga moodustatud r ja l. Tegelikult ongi

lambdatsismi olemuseks see, et keele tipp ei tekita võnkeid, nagu korrektse r-i moodustamisel, vaid võnguvad keele küljed või niihästi keele tipp kui ka küljed. Keele küljed on l-i moodustamise asendis. Ka rotatsismi ja lambdatsismi ravimiseks tuleb pöörduda logopeedi poole.

14. 8. T e t i s m ehk p u d i k e e l s u s on eesti keeles suhteliselt haruldane. Tetismiks nimetatakse seda häiret, kui s-i või mõne teise konsonandi asemel moodustatakse t, kui näiteks sõna siis asemel öeldakse tiid. Tetismi aitab kõrvaldada logopeed.

14. 9.Hääldamisvigade hulka kuuluvad peale esitatud funktsionaalsete häirete rahvuskeele hääldamise seisukohalt kõik murdepärasused, mida võib üksikuilt kõnelejailt kuulda. Lõunaeestlaste tüüpilisemad häälduslikud murdevead on vokaalharmoonia säilitamine (külä 'küla', kenèlen 'kõnelen' õige külà, kenèlen asemel), keskkõrgete ülipikkade vokaalide ê, ô ja ô̂ asemel erivarjundiliste kõrgemate vastete tarvitamine (kêl 'keel', kôl 'kool', tô̂ 'töö' õige kêl, kôl, tô̂ asemel), p ja t esinemine sõna lõpus B ja D asemel (tahat 'tahad', annap 'annab' pro tahàD, annàB). Lõunaeestlastel esineb ka mitmesuguseid palatalisatsiooni- ja kvantiteedivigu. Õige ulatuslikult jäetakse siis asjaomane häälik palataliseerimata, kui talle järgneb i või j, s.o. öeldakse küll kas' 'kass',

tal̄ 'tall', kuid ometi kaš̆sìD 'kassid', tal̆lìD 'tallid' õige kaš̆sìD, tal̆'lìD asemel. Kõige üldisemalt on lõunaeestlastel kvantiteedi vastu eksimusi da-infinitiivis, mis nende keeletarvituses esineb nõrgemas astmes kui õiges rahvuskeeles (küňDà 'künda', miňnà 'minna', jōstà 'joosta' õigete küǹDa, miǹna, jṓsta asemel).

14. 10. Saarlastel ja hiidlastel on tüüpilisteks hääldamisvigadeks õ puudumine, mille asemel tarvitatakse ö-d või ö̆-d. Neil võib esineda ka rõhutute silpide vokaalide reduktsiooni. Nagu lõunaeestlastel, nõnda võib saarlastelgi puududa palatalisatsioon i ja j ees. Hiidlastel võib palatalisatsioon üldse puududa, sest nende murre seda ei tunne.

14. 11. Hääldamisvigu võib kuulda ka eesti keeleala kirdeosast põlvnevailt isikuilt. Nende kõige tüüpilisemaks veaks on eksimused kvantiteedi vastu. Et murdes ei ole vahet teise ja kolmanda välte vahel, siis võidakse seda murdejoont ka rahvuskeelt kõneldes edasi tarvitada (öeldakse anDa 'anda', annan 'annan'; kṓl'i - omastav, kṓl'i - osastav 'kooli' õigete aǹDa, aňnàn, kōl'ì, kôl'i asemel). Harvemini võib esineda k, p, t rahvuskeele B, D, G asemel (vakù 'vagu', tupà 'tuba', kotà 'koda'). Kirde-eestlaste ja osalt muudegi põhjaeestlaste üheks levinud hääldamisveaks on diftongide tarvitamine pikkade ja ülipikkade keskkõrgete vokaalide ē, ō, ȫ ja ê, ô, ô̆

asemel (kiĕlèD 'keeled', kièl'i 'keeli' , tuŏl'ìD 'toolid', tuòl'i 'tooli' jne. õigete kēlèD, kêl'i, tōl'ìD , tôl'i asemel).

14. 12.Üsna levinud on rahvuskeeles ekslik h tarvitamine. Sõnaalgulist h-d kord tarvitatakse, kord jäetakse ta ära. Õige hääldamine nõuab, et h olgu kõikjal ära jäetud või siis tarvitatagu teda kõikjal. Individuaalselt võidakse h asemel hääldada ka χ või ç (taχtma 'tahtma', leçM 'lehm' pro õi tahtma ja lehM).

14. 13.Isikuti võivad esineda helilised b, d, g ja z eesti helitute B, D, G ja Z asemel.

14. 14.Õige rahvuskeele seisukohalt peab veaks pidama sedagi, kui š ja ž asemel hääldatakse s või f-i asemel v või hv.

LISA.

ÕIGEKIRJUTUS JA FONEETILINE TRANSKRIPTSIOON.

Meie kirjatähtedel on seljataga väga pikk ajalugu. Nende alged ulatuvad tagasi vanasse Egiptusse. Vanim egiptuse kiri oli hieroglüüfiline. Hieroglüüfid lähtusid algselt joonistest, piltidest, millega anti edasi neid olevusi, esemeid, nähtusi jne., mida taheti kirjeldada. Aja jooksul muutusid pildid üha stiliseeritumaks ning lihtsamaks ja said lõpuks vaid asjaomase eseme või olevuse tähistamise sümboliks. Kui hieroglüüfe hakati kirjutama papüürusele, lihtsustusid veelgi enam hieroglüüfimärgid ning kujunes nn. hieraatiline kiri. Hiljemini tekkis tollest kirjast edasi kirjatähtedele lähedaste märkidega rahvakiri ehk demootiline kiri. Algselt tähistas egiptuse kirjas iga märk mingit mõistet. Hiljemini kujunes sellest kirjast tähestik, milles oli 24 märki. Need 24 tähte arvatakse olevat meiegi tähtede kaugeks otseseks aluseks. Egiptuse tähestikus leidus kirjamärke ainult konsonantide jaoks. Kirjutati paremalt vasakule. Egiptlastelt laenasid kirjamärgid semiidid oma keelte kirjapanekuks. Semiidid püsisid edasigi üksnes konsonantide tähistamisel ning kirjutasid samuti paremalt vasakule. Semiidi foiniikia kiri läks edasi kreeklastele. Kreeklased lisasid konsonantide märkidele vokaalidegi märgid ning siirdusid hiljemini traditsioonile kirjutada vasakult paremale. Juba VI sajandil enne meie ajaarvamist läksid kirjatähed kreeklastelt roomlastelegi. Roomlastel kujunenud nn. ladina tähestik on lõpuks tulnud ka eesti keele kirjapanekuks tarvitusele.

Kuidas keelt kirja panna, selleks on igas keeles kujunenud oma kindlad õigekirjutuse põhimõtted. Üldisi õigekirjutuse põhimõtteid on mitu. Eesti keeles tulevad esile foneetiline, etümoloogilis-morfoloogiline, ajalooline ja vähemal määral ka hieroglüüfiline põhimõte.

Foneetilise põhimõtte järgi üritletakse iga keeles olevat foneemi või häälikutki tingimata eri märgiga tähistada. Eesti kirjaviis on üldiselt foneetilise põhimõtte järgi. Sõnades *töö, mõiste, korraldus,*

asutamine, rõõm, tööstus jne. vastab kirjutamine tegelikule häälda-misele. Foneetilise põhimõtte vastu on peamiselt see, et ei mär-gita palatalisatsiooni, vahet teise ja kolmanda välte vahel ega *η*-häälikut. Samuti kirjutatakse lühikese vokaaliga *ma, sa, ta, nad*, kuigi neis vokaal hääldatakse harilikult pikana. Samuti on lühikese konsonandiga tähistatud sõnad *mul, sul, tal, kas, et* jne., ehk küll neis esineb pikk konsonant. Märkimata on *j* ja *w* juhtumeil, nagu *meie* (=*meĭjè*), *teie* (=*teĭjè*), *kaua* (=*kaŭwà*), *sõuan* (=*sę̆ŭwàn*).

Etümoloogilis-morfoloogiliseks põhimõtteks on õigekirjutuses säilitada lähedasena nende sõnade ja vormide kirjapilt, mis kuuluvad etümoloogiliselt ühte. Meie kirjaviisis on sõna *kärbes* kirjutatud foneetiliselt. Et aga kirjutatakse ka *kärbsed*, kuigi tegelikult hääl-datakse *kärpsed*, seletub tahtega jätta kirjapilt sarnaseks etümo-loogiliselt ühte kuuluvates sõnades. Etümoloogilis-morfoloogilise põhimõtte järgi kirjutatakse eesti õigekirjutuses *jalgsi* = *jalksi* (~ *jalg*), *üldse* = *ültse* (~ *üldine*), *hoogsalt* = *õksalt* (~*hoog*), *majja* = *malja* (~ *maja*), kuid samuti hääldatud *maia* = *malja* (~ *maias*) kirjutatakse erinevalt, jne.

Ajalooliseks õigekirjutuse põhimõtteks nimetatakse seda, kui tänapäeva häädus kirjapildile enam ei vasta, kirjapilt tähistab aga ikka edasi endist hääldamistraditsiooni. Eesti kirjaviisis on näiteks üha edasi *müüa, süüa, lüües, müüja* kirjutatud pika *üü*-ga, kuigi hääldu-ses esineb diftong *üi*: *müĭja, sülja, lüĭjez, müĭja*. Ajalooliseks põhimõtteks on kujunemas seegi, et kirjutatakse sõna alguses *h*, kuigi üldiselt teda ei hääldata: *hobune* = *обùне*, *hea* = *èà*. Ajaloo-liseks põhimõtteks tuleb pidada sedagi, et rahvusvahelistes ja võõr-sõnades kirjutatakse *b, d, g* helitute konsonantide ette või järele: *absoluutne* = *apsolŭ·tne, anekdoot* = *anektŏt*, kuigi nendes keeltes, kust need sõnad on lähtunud, vastav kirjutusviis on lähtunud etü-moloogilis-morfoloogilisest põhimõttest.

Hieroglüüfiline põhimõte on see, kui mõistet või sõna ei väljen-data häälikuile vastavate tähtedega, vaid tarvitatakse mingit lühen-dit, või kui häälikuliselt sarnanevaid, kuid erinevate tähendustega sõnu märgitakse eri viisil, et neid üksteisest lahus hoida. Eesti keeles tuleb esile peamiselt esimesena mainitud juhtum: *jne.* = *ja nii edasi*, *vt.* = *vaata*, *vrd.* = *võrdle*. Kuidas hääldusliku sarnaseid sõnu kirjutatakse erinevalt, et tuua ilmekalt esile nende tähendus-likku vahet, näitavad sõnad, nagu *pass* = *paš* ja *bass* = *paš*, *tušš* = *tuš* ja *dušš* = *tuš* jne. Et niisuguseil juhtumeil on küsimuses üht-

lasi ikkà rahvusvahelised ja võõrsõnad, on siin pigemini tegemist ajaloolise kui hieroglüüfilise põhimõttega.

Harilikult on iga keele õigekirjutuses rakendatud kõiki mainitud ortograafia põhimõtteid. Eri keeltes on esikohal eri põhimõtted. Eesti keeles valitseb üldiselt õigekirjutuse foneetiline põhimõte, nagu ülal on juba mainitud, mille kõrval piiratult arvestatakse ka etümoloogilist ning mõnel puhul ka ajaloolist põhimõtet.

Kõige foneetilisemgi õigekirjutus ei ole kunagi nõnda täpne, et ta suudaks tähistada kõiki häälduslikke üksikasju. Osalt ei ole seda vajagi, et õigekirjutuses oleksid tähistatud igasugused häälikute foneetilised variandid. Õigekirjutuses peavad olema eri grafeemiga tähistatud need häälikud, mis vastava keele struktuuris on aredad, millel on iseseisev funktsioon, s. o. foneemid. Aga keeleuurimisel ja keeleõpetuses on siiski vaja täpselt tähistada kõiki keele eri foneeme, foneemivarjundeid, dünaamilist rõhku, helikõrguse liikumisi, häälikute kvalitatiivseid ja kvantitatiivseid varjundumisi sõnas ja lauses, kui vaja, intonatsiooni jne. Selleks on olemas t e a d u s l i k k i r j a v i i s ehk t r a n s k r i p t s i o o n, mis suudab tähistada vähimaidki häälduslikke seiku.

Eesti keele täpsemaks märkimiseks tarvitatakse soome-ugri keelte foneetilist transkriptsiooni, mis on kohandatud kõigi soome-ugri keelte jaoks. Selle aluseks on ladina v ä i k e s e d tähed: *b*, *d*, *f*, *g*, *h*, *j*, *k*, *l*, *m*, *n*, *p*, *r*, *s*, *š*, *z*, *ž*, *t*, *w*, *v*, *x* ja *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *ä*, *ö*, *ü*. Neil tähtedel on üldiselt samad tähendused, mis neile on antud õigekirjutuses. Erilist tähelepanu juhitagu vaid järgmistele üksikasjadele:

b, *d*, *g*-ga tähistab transkriptsioon helilisi meediaid, mida eesti rahvuskeel ei tunne. Murdeti võib helilisi meediaid esineda, nagu näit. leivu murdes: *bẹt̄* 'aga', *ầdüs̀* 'headus', *vàga* 'vaga'

k, *p*, *t* on transkriptsioonis lühikeste teenuiste ehk fortiste märgiks. Eesti keeles võivad need niisugustena esineda üksnes sõna alguses või sõna sees helitu konsonandi järel. Ainult põhjaranniku murdeis võivad nad olla sõna sees ka muudelgi eeldustel, nagu soome keeles: *vakà* 'kes', *upà* 'uba', *kotà* 'koda'.

Täiesti helitut *s*-i tähistab transkriptsiooniski *s* ja selle helilist vastet *z*. Eesti rahvuskeeles esineb *s* lühikesena absoluutses sõna-alguses (*sinà* 'sina') või helitu konsonandi järel (*kak̀sama* 'kaksama').

w on labiovelaarse ahtushääliku tähistis, mis eesti keeles esineb kombinatoorselt niisuguseil juhtumeil, nagu *kaŭwà* 'kaua', *ęŭwèz* 'õues'.

x on uvulaarsete väringutega *χ* märgiks. Eesti keeles seda häälikut ei tunta.

Lisaks normaalsetele ladina tähtedele on transkriptsioonis *ł* ja *ç*. *ł* tähistab nn. *o*-list *l*-i, s. o. *l*-i, mille artikuleerimisel on keeleseljal tõusu peale apikaalse moodustuse ka seal, kus moodustatakse *o*. Niisugune *l* esineb eesti keeles murdeti (leivu, lutsi: *łubà* 'luba', *kałà* 'kala').

ç on saksa *ich*-hääliku grafeem. *Ich*-häälikut võib eesti keeles kuulda hääldusveana kadaklikus hääldusesi, nagu *leçм* 'lehm'.

Et ladina tähestikust ei piisa kõikide keeles leiduvate häälikute tähistamiseks, on võetud tarvitusele lisamärke kreeka, vene või mõnest teisest alfabeedist. Kreekast on pärit: *β*, *δ*, *γ*, *χ*, *η*, *ϱ*, *φ*, *ψ*, ja *ϰ*, *τ*, *π*.

β, *δ*, *γ* on *b*, *d*, *g*-le vastavad ahtushäälikud. Eesti keeles esineb neist murdeti *β*: *kęβà kiβì* 'kõva kivi'.

χ on velaar-palataalne ahtushäälik, mis eesti keeles esineb üksnes hääldusveana: *taχ̀tma* 'tahtma'.

η on velaar-palataalne nasaal: *kaŋ̌ɢàz* 'kangas', *paŋk̀* 'pank'.

ϱ tähistab uvulaarset *r*-i, mis eesti keeles esineb ainult hääldus veana.

φ-ga märgitakse bilabiaalset *f*-i, mis eesti keeles võib esineda kombinatoorselt, nagu sõnas *komp̀φek̀* 'kompvek'.

ψ on labiaalne tremulant: *ψū* 'ptruu'.

ϰ, *τ* ja *π* on asjaomaste imihäälikute märgid.

Vene tähestikust on võetud *л*, millega märgitaksegi niisugust *л*-i, mida tunneb kõigepealt vene keel.

Semi keelte tähestikust on kõrisulghääliku ehk larüngaalklusiili märk ʔ: lõuna-eesti *tulęʔ* 'tule', *aňnaʔ* 'anna'. Samuti kõris moodustatud katkehääliku tähiseks on ʼ (liivi *lēʼɒ́* 'leht'), mis on semi vastava grafeemi järeleaimamine. Hõngatud sulghäälikut märgitakse kahel viisil, kas kirjutatakse *h* vastava sulghääliku järele või tarvitatakse ümberpööratud katkehäälikumärki ʻ: *kuk̄h* ~ *kuk̄*, 'kukk'.

Kui ladina väike täht on mõne helilise hääliku grafeemiks, tähistatakse vastava hääliku helitut vastet suure tähega. Et eesti kirja-

pildid *b*, *d* ja *g* on helitute või poolheliliste sulghäälikute märgiks, kirjutatakse nad transkriptsioonis *в*, *ᴅ*, *ɢ*-na: *tuвà* 'tuba', *koᴅà* 'koda', *aɢà* 'aga'. Eesti poolhelilist *s*-i, mis on n. ö. *s*-i ja *z* vahel, tuleb transkriptsioonis kirjutada z-ga: *izà* 'isa', *köìz* 'köis'. ‚Sõnad *mahl*, *lehm*, *pahn*, *kõhr*, *kohv* helitute ahtushäälikutega helitu *h* järel on transkriptsioonis *mà̀hʟ*, *lèhᴍ*, *pà̀hɴ*, *kę̀hʀ*, *kò̀hv* (viimasel sõnal on paralleelseks hääldusеks *kof̄*).

ž, *w*, *β*, *δ*, *γ*, *η*, *ϱ* ja *л*-i helitute vastete märgiks on *ž*, *w*, *ь*, *ϑ*, *г*, *и*, *р* ja *л*.

Vokaalide märkimise aluseks on samuti meie normaalne ladina tähestik, nagu on öeldud. Lisaks *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *ä*, *ö* ja *ü*-le, millel on foneetilises transkriptsioonis sama väärtus nagu õigekirjutuses, on veel mõningaid märke.

ɛ on kõrge *ä*, mida tunnevad meie saartemurded: *jɛ̂* 'jää', *pɛ̂l* 'peal'. Kui *ä* ja *ɛ* vahelist varjundit tahetakse veelgi eraldi tähistada, on selleks olemas vastav märk *æ*.

Ümberpööratud *c*-märgi *ɔ*-ga tähistab transkriptsioon *a* ja *o* vahelist häälikut: hiiu murrete *kɔ̄lùᴅ* 'kaalud'. Kui *a* ja *o* vaheline häälik on siiski lähemal *a*-le, on selle hääldusvarjundi tähistiseks *å*.

ɔ̈ on madal *ö*, nagu meil saartemurretes: *rɔ̂̈m* 'rõõm'.

Helitut vokaali märgitakse nagu helitut konsonantigi suure tähega. Pandagu eriti tähele, et *e*, *ɛ*, *æ* ja *ɔ* helitute vastete märgiks on *ᴇ*, *Σ*, *Æ* ja *ɔ*.

Vokaalidest kõneldes on koht vaatlusele võtta d i a k r i i t i l i s e d märgid, sest suurem osa vokaalivarjundeid väljendatakse just nende märkidega. Vokaalide varjundites tarvitatavad diakriitilised märgid kehtivad muidugi ka konsonantide kohta. Diakriitilised märgid, mida tarvitatakse häälikute kvaliteedi kohta, on järgmised:

- tähe all osutab, et hääliku moodustuskoht on harilikust moodustuskohast eespoolsem: *ja̧ɢàja̧* 'jagaja', murdeti *kal̥ì* 'kali'.
- tähe all osutab, et asjaomase hääliku moodustuskoht on harilikust moodustuskohast tagapoolsem: lõuna-eesti *kę̣nę̣lę̣ṡ* 'kõneleb' kohati lõuna-eestis *kal̥à* 'kala'.
- tähe all osutab hääliku tavalisest varjundist kõrgemat moodustust: murdeti *kô̥li* 'kooli'.
- tähe all osutab hääliku tavalisest madalamat moodustust: murdeti *kọ̀ht* 'koht'.

~ tähe kohal tähistab tugevat ja tähe all nõrka nasalisatsiooni: *o̰mã̀* 'oma'.

◦ tähe kõrval paremat kätt või vokaali kohal on labialisatsiooni märgiks: hiiu murretes *vaɢḁ̀*, *vaɢà̀* 'vaga'.

ı tähe all osutab, et hääliku artikulatsioon on toimunud interdentaalselt: *pat̩̀t̩a* 'patta'.

· tähe kohal näitab, et vokaalid *ė* ja *ȯ* on *e* ja *i* resp. *o* ja *u* vahepealsed häälikud. *ö* ja *ü* vahelisele häälikule *ọ̈* lisatakse punkt alla, et vältida kolme punkti tähe kohal. *ȧ* on *a* ja *ä* vaheline ja *u̇* on *u* ja *ü* vaheline häälik.

Diakriitilisi märke lisades saab niisiis järgmised eesti rahvuskeele ja murrete vokaalide kvaliteedisarjad:

a ȧ ɔ o̰ o o̰ ȯ ṵ u

ä æ ɛ ḛ e ḛ ė ḭ i

ɔ̈ ö̰ ö ö̰ ọ̈ ṵ̈ ü

Keskvokaale tähistatakse kaarega põhihääliku kirjamärgi all: *a̰*, *ḛ*, *ḭ*, *o̰*, *ṵ* jne. *ḛ* on eesti *õ* foneetiline märk: *kḛvà* 'kõva'. *ḭ* tähistab nn. vene *ы*-d, mis esineb murdeti ka eesti keeles: *sḭs̄* 'siis'.

Kui vokaal on redutseeritud, märgitakse seda ümberpööratud tähega: *ɒ*, *ə*, *ɿ*, *ɒ̰*, *o̰*, *n̰*: hiiu murrete (*h*)*ak̆kɒt̆tɒ* 'hakata'. *o*, *u* ja *ɔ* ei ole ümberpööratavad. Sellepärast lisatakse nendele väike kolmnurk, kui on taandatud põhihäälik, mida nad tähistavad: saartemurrete *kok̀ko̰* 'kokku'.

Konsonantide palatalisatsiooni tähistamiseks on mitu märki selle järgi, missugune on palatalisatsioon. Harilikku eesti keele nõrka palatalisatsiooni märgitakse apostroofiga lühikujulise tähe kohal ja pikakujulise tähe kõrval: *ń*, *ś*, *ŕ*, *ľ*: *pań* 'pann', *kaśsìɒ* 'kassid', *kot̆* 'kott', *lol̆* 'loll'.

Lääne-Eestis esinevat nõrka palatalisatsiooni ehk koronalisatsiooni tähistatakse vastava diakriitilise märgiga palataliseeritud tähe all: *l̩*, *n̩*, *ṣ* *t̩*: muhu ja hiiu *ṣilk̀* ~ *ṣèlk̀* 'silk'.

Kui palatalisatsioon on harilikust eesti palatalisatsioonist tugevam, on tema grafeemiks *ń̩*, *t̩́* või *nʲ*, *tʲ*.

Edasi tuleb tähele panna vokaalide ja konsonantide kvantiteedi tähistamist. Vokaalide jaoks tarvitatakse järgmisi kvantiteedimärke:

ᵃ ă a à à ā̆ ā ā̂

Olulisemad pikkused on eesti keele seisukohalt *ă*, *a*, *à*, *ā*, *ā̆* ja *â*. ᵃ-ga märgitakse ülilühikest, vaevalt kuuldavat vokaali.

ă on harilikust lühem vokaal, nagu teises silbis eesti sõnades *vet̀tă* 'võtta', *mit̀tĕ* 'mitte', *kok̀kŭ* 'kokku'. Harilikult jäetakse ta transkriptsioonis märkimata: *vet̀ta, mit̀te, kok̀ku.*

a̯ tähistab harilikku lühikest vokaali, nagu see esineb esimeses silbis sõnades *saᴅà* 'sada', *elù* 'elu', *ilùz* 'ilus'.

à on „veerandpikk" vokaal, mida võib kuulda pikkade sõnade teises silbis poolpika vokaali asemel: *maᴅàlat̀teɢa* 'madalatega'. Selle märgi tarvitamisel pole praktilist tähtsust.

à on eesti teise silbi poolpikk vokaal: *saᴅà* 'sada', *elù* 'elu', *ilùz* 'ilus', *sūrènᴅaʙ* 'suurendab', *sāᴅàn* 'saadan'.

ā̆ on pikem kui poolpikk ja lühem kui pikk vokaal. Eesti keeles pole sellel kvantiteediastmel praktilist tähtsust.

ā on eesti harilik pikk vokaal: *sāᴅà* 'saada', *kēᴅàn* 'keedan', *lūlet̀taʙ* 'luuletab', *lōt̆sik̀* 'lootsik', *tūlt̀te* 'tuulte'.

Nn. kolmveerandpikk vokaal esineb eesti keeles kolmandas vältes pika konsonantainese ees: *sā̆ttă* 'saata', *kī̆ttă* 'kiita'.

â on eesti ülipika vokaali tähis: *sâᴅă* 'saada', *rîᴅĕᴅ* 'riided', *rê̯m* 'rõõm'.

Diftongide väldete märkimiseks tarvitatakse kas lühiduse või poolpikkuse märki diftongi teisel osisel: *laùlu* (osast.): *laŭlù* (omast.) 'laulu', *seìna* (osast.): *seĭnà* (omast.) 'seina'. Mainitud diftongide vahepealne teise osise suhtes on diftong pika helitu konsonantainese ees: *lautta* 'lauta', *kaus̀ta* 'kausta'.

Konsonantide pikkusi tähistatakse järgmiselt:

ⁿ *ň n ǹ ṅ ṅ̄ n̄ ṅ̄ n̂*

Olulisemad pikkused on *ň n ṅ* ja *n̄*: *liňᴅà* 'Linda', *lap̆sè* 'lapse', *kanà* 'kana', *koñ* 'konn', *lap̀s* 'laps', *ot̀sa* 'otsa' jne.

Vokaalide vahel ja teatud ühendeis teiste konsonantidega võib kuulda, nagu kuuluks osa pikka konsonanti eelnevasse ja osa järgnevasse silpi. Silbi piir on nagu keset konsonanti. Seepärast kirjutabki transkriptsioon niisugused pikad konsonandid kahekordse tähega kvantiteedile vastavalt järgmiselt: *ňn*, *nn*, *ṅn*: *kaňnù* 'kannu' (omast.), *kak̆kù* 'kaku', *paukku* 'pauku', *kauppa* 'kaupa', *kaṅnu* 'kannu' (osast.), *kak̀ku* 'kakku'. Transkriptsioonis tuleb seega kirju-

tada ka *karttuz* 'kartus', *palkka* 'palka'. Õige täpses transkriptsioonis peaks kirjutama ka *ot̀tsà* 'otsa' (omast.), *ot̀tsa* 'otsa' (osast.), *lap̌psè* 'lapse', *lap̀psi* 'lapsi', mida harilikult aga ei tehta, vaid transkribeeritakse *ot̀sà, ot̀sa, lap̌sè, lap̀si*.

Eesti keele transkriptsioonist tuleks tähele panna veel mõnd seika. Kui on tarvis näidata, et kaks kõrvu olevat tähte resp. häälikut kuuluvad eri silpidesse, tarvitatakse nende vahel eraldusmärki: murdeti *ka‚ов* 'kaob', vadja *me‚tsǟ* 'metsa', eesti *ma‚èà* 'maja', *elu‚aeg* 'eluaeg'.

Kui kaks sõna on häälduses täiesti liitunud teineteisega foneetiliselt üheks sõnaks, ühendatakse need sõnad omavahel kaarega: *tōp‿pîma* 'toob piima', *vanà‿ɒòà* 'vana toa'. Kui aga kahe sõna ühteliitumine on sedavõrd tugev, et eelmise sõna lõpphäälik kandub tervena või lõpposas järgmise sõna algusse, tähistatakse niisugust nähtust märgiga ‿: *èàɒ‿ẹ̀htut̀* 'head õhtut', *mul̀l‿on* 'mul on'. Mainitud kirjutusviis on siis vajalik, kui tahetakse silme ette tuua üksiksõnade etümoloogilist kuuluvust. Foneetiliselt õigem oleks *èà‿ɒẹ·ht̀ut̀* ja *mul̀lo·n*.

Dünaamilist pearõhku tähistatakse transkriptsioonis ühe ja kaasrõhku kahe punktiga rõhutatud hääliku järel: *tu·lemi:ne* 'tulemine', *karsu·m̄ɒi* 'karsumdi', *re:volut̀si(j)ô·n* 'revolutsioon'.

Intonatsiooni tähistamiseks pole kujunenud ühist sobivat märkimisviisi. Et intonatsioon on kõige olulisem liivi keeles, on selle keele kohta tarvitusele võetud vastavad märgid, mida sobib kasutada eestigi keeles. Tõusvat intonatsiooni osutab seega ⁀ vastava hääliku kohal, nagu eesti sisseütlevas *lin̂na*. Katkeintonatsiooni tähis on vastava hääliku kohal ja langevat intonatsiooni märgib ″ : liivi *jĕddə̂* 'ette', *kä̋là* 'kala'.

Range transkriptsioon ei tunne harilikke kirjavahemärke. Tavalisi kirjavahemärke tarvitatakse siiski lihtsamas transkriptsioonis. Ranges transkriptsioonis tähistatakse pikemat pausi kahe ja lühemat ühe kriipsuga vastavas lauseosas: *ta‿ü·t̀lez* ‖ *tulè om̆mik̆kul meìle* ‖ 'Ta ütles: „Tule hommikul meile!"'

Pärisnimed transkriptsioonis sõrendatakse: *tal̀l̀ìn* ~ *t́al̀ìn* 'Tallinn'.

Lõpuks mainitagu, et foneetiline transkriptsioon ei ole nõnda keeruline, nagu näib esimesel pilgul. Peetagu meeles, et diakriitiliste märkide tarvitamisel ärgu mindagu liialdusteni. Kui on käsil

puhtfoneetiline töö, kus on tarvis edasi anda suuremaid täpsusi, tarvitatakse nn. täpset transkriptsiooni. Harilikus transkriptsioonis on tähtis vaid seda esile tõsta, mis on oluline.

TRANSKRIPTSIOONINÄITEID.

Rahvuskeel.

1.

Nõnda oli Mait oma esimese sammuga vääratanud. Temale oli selgeks tehtud, missugune hullus või — õigemini — missugune kuritegu see on, kui talupoeg jala mõisa maa küljest lahti tahab tõmmata! Talupoeg oli prii, aga priiust on mitut liiki. Kõik ei mahu marjamaale, muist jääb ikka karjamaale...

Maidul seisid pisarad silmas, aga ta litsus hambad kokku ja ütles: Kui nii ei lähe, siis peab teisiti minema! Kuidas? — Jah, selle üle oli vaja aru pidada. Ettevõttest taganeda — see ei mahtunud talle hinge. Argsemail silmapilkudel püüdis talle küll säherdunegi mõte läheneda. Aga kui ta siis oma kurva elu peale vaatas, uuesti kõiki piinu maitsta sai ja kui talle mõisahärra nikerdatud laud ja kapp jälle meelde tulid, siis lõi ta südame kõvaks ja plaanitses edasi.

Ta jõudis otsusele. See maksis tal palju uneta öid ja hulga rahutuid päevi, kasvas aga selle eest kaljukindlaks — nii pöörane, kui see tema enesegi meelest võis olla.

Ühel heal päeval oli Mait Konna talust kadunud.

Keegi ei näinud, millal ta läks ja kuhu ta läks.

(E. Vilde.)

nęńdà olî maiț omà eźimeze saṁmuga vāraṫtanud. temàle olî seĺgeks teḥtud, miśsugune ulluz vęl — ęlgemini — miśsugune kurîdegu sē oñ, kuì talùboeg jalà męĺzà mâ küĺjest laḥti ṫahàp_-tęṁmaṫta! talùboeg olî prî, agà prîjust on miṫtuṫ lîkki. kęik ei mahù maŕjamāle, muist jāb ikka kaŕjamāle...

maĭdùl seĺzit_pizàrat_silmàz, agà ta liṫsus aṁbat_koḳku jā ütlez: kuì nî ei lähē, sîs_pèàp_teĺziṫti minèma! kuldàz? — jah, sellē ülē olî vajà (~va,ęà) arù pidàda. eṫtevęṫtest taganeda — sē ei maḥtunut_taĺle iŋge. arḳsemail silma-bilkkudel pülḍis_taĺle kül säherduneg męṫtè läheneda. agà kuĺ_dà sîz omà kuŕvà elù_bèale vāttaz, üwesti kęikki pînu maiṫsta saì jā kuì taĺle męĺzà-ārrà nikkerdaṫtud laùd ja kap jälle mêlde tuĺìd, sîz lęì_da südàme kęvàks ja plāñitsez edàzi.

ta jęùḍiz oĺsuzele. sē maḳsis_taì paĺjù uneṫta öìd jā ulgà rahuṫtuid pāèvi, kaśvaz agà sellè ēšt kaĺju-giñdluks — nî põràne, kuĺ_sē temà enèzegi mēlest vęìz oĺla.

ühèl èàl pāĕvàl olî maiț koñnà talùst kadùnud.

kêgi ei nälnùd, millàl tā läks ja kuhù tā läks.

2.

Vaivara murre (Narva lähedal).

ühel süksül miul olĺi rüsät joes. oli ilos ilĺa. tünl ilmä ninĺa_ku klās. mie läksin rüssi katsoma joele. tostasin rüsä ülesse — neli lutsu oli ühes rüsäs. sūret lutsut. no este tahtosin, et tuon jo tänä rüsät mäle kuivama. jättäsin viel. eñ rāĺsint vällä tuvva, eĺ sain üvät sūret kalat. jättäsin viel ühest üösest.

uomikko toisen ülesse makamast. katson eĺ ilma on mokomaine tūlline ja tormine ja lunt satas ka viel. ei voint kuiki muoĺi joe päleki männä venneкä.

mitä nūt tehä? nūt kahetsesin kül, eĺ jättäsin rüsät sinne sisse. setä vîsi seisos kolmet sutkat. nî kaŋke tūl ja tormi, ett_ei voint kuiki männä joe päle. ühmä tostas rüsät ülesse ja vei mänemä merre koko kalloka ühes tükküs.

Ühel sügisel mul olid mõrrad jões. Oli ilus õhtu. Vaikne ilm nõnda kui klaas. Ma läksin mõrdu vaatama jõele. Tõstsin mõrra üles — neli lutsu oli ühes mõrras. Suured lutsud. Noh, alguses taht-

sin, et toon juba täna mõrrad maale kuivama. Jätsin veel. Ma ei raatsinud välja tuua, et sain head suured kalad. Jätsin veel üheks ööks.

Hommikul tõusen üles magamast. Vaatan, et ilm on niisugune tuuline ja tormine ja lund sadas ka veel. Ei võinud kuidagi moodi jõe pealegi minna paadiga.

Mida nüüd teha? Nüüd kahetsesin küll, et jätsin mõrrad sinna sisse. Sedaviisi oli kolm ööpäeva. Nii kange tuul ja torm, et ei võinud kuidagi minna jõele. Hühm (jääsõdi) tõstis mõrrad üles ja viis minema merre kõige kaladega ühestükis (üheskoos).

3.

Pühalepa murre (Hiiumaa rajoon).

(Täpsemas transkriptsioonis.)

vanàst oĭlė üks / heřmùs kurĭ kubjàz / oĭ̯n // kiš paĭju / tėùmihi pekśn // jā / üks öhtv / paňdùd vĭttsà kiműdùt sõlv // vę̂ sissə ligùma // eĭ pidàd humĭgv / eĭgė rõkkėmv / hakkadamv // tĭùmehėd ǫ̃ssə nutn // kuš miňnv // jā ǫ̃ssə oĭ̯n äkkĭnɛ mürĭn // tuĭ̯n ukksė ettɛ // ja kuràdid vĭn / kubjà ärà // polė vanamɛst / pärast sedà / änàm nähtud eňd // agà menė / küzĭ // kuz_nad paňnėt / senė vanà / kuřjà / kubjà // tĭùmehɛd ta ärà vĭzĭd // siš ütlest / eĭ kuràdid vĭzĭd //.

Vanasti oli üks hirmus kuri kubjas olnud, kes palju teomehi peksnud. Ja ühel õhtul pandud vitsakimbud soola, vee sisse liguma, et pidanud hommikul õige rookima hakatama. Teomehed öösi nutnud: kuhu minna. Ja öösi olnud äkiline mürin. Tulnud ukse ette. Ja kuradid viinud kupja ära. Pole vanameest pärast seda mitte enam nähtud. Aga mine küsi, kuhu nad panid selle vana kurja kupja! Teomehed ta ära viisid. Siis ütlesid, et kuradid viisid.

4.

Oteŗää murre.

nakśi me mę̀lzan rĭht peśmä. egäš eňnè ess_o·lę̀ mazinaĭ̯, peśti ęks nĭ̀sa·ma käĭ̯tekka. vĭmäĭ̯tĭ tûdi üits maššĭn, obę̀za maššĭn. vanàst peśti käĭ̯tekka kęĭ̯k rüà-rehè ja tę̀u-rehè. rĭht peśti ûzi. oĭ̯ küĭ̯ rašsę̀ orjuš. minà es jęv̆và kõdĭga lüv̆và. ess_o·lę̀ kubjà mĭ̯lĭ̯ mûdä, nĭ̀ saĭ kepplga kõdĭ lûmize ĭ̯st ja ęlę̀ puištamize ĭ̯st. — no,

raȟvaṡ ei uzù, ütlevä, mis vanaṡt viɢà elȁᴅä oľ. vanaṡt oľ rašsę̀ elȁᴅä.

Hakkasime mõisas reht peksma. Ega enne ei olnud masinat, peksti ikka niisama kätega. Lõpuks toodi üks masin, hobuse masin. Vanasti peksti kätega kõik rukkirehed ja tõurehed. Reht peksti öösel. Oli küll raske orjus. Ma ei jõudnud koodiga lüüa. Ei olnud kupja meelt mööda. Nii sain kepiga koodi löömise eest ja õlepuistamise eest. Noh! Rahvas ei usu, ütlevad, mis vanasti viga elada oli. Vanasti oli raske elada.

5.

Leivu murre (Läti NSV-s).

ɽep̌pan un śiťiḱ

kàŕuzęksę ᵘom śȕgüze kàŕan ᵘoľłu. uṅ ᵘom ḳüdzänu ľiàd tùłę vìeren. nu ɽep̌pan nȁge un tụ̄ł ka taȟtuṡ, bęt̀ irmuss‿ᵘom ľìg'i miňńȧ. śüľg ďụ̂sk, ku tù ka‿lęṡ tàvanu ľiàd. ɽep̌pan kàęṡ, nȁge śìťiga mân. vęt̄ śìťiga un pi,ist ḳäp̀pi vaȟję̀ł ȕľe ùra. zęṡ ȧłg ɽep̌pan śᵘöüwä tad śìťigat̀ un ütleṡ: äste ḳül! äste ḳül! muł ka nei‿jè·ži. krap̀s ku naił kaŕuśśil‿ľià.

Rebane ja sitikas.

Karjasekesed on sügisel karjas olnud. Ja on küpsetanud liha tule ääres (= veeres). Noh, rebane näeb ja tal on ka himu (= tal ka tahtub), aga hirm on ligi minna. Sülg jookseb: kui ta ka oleks saanud liha. Rebane vaatab, näeb sitikat maas. Võtab sitika ja soendab tulepaistel käppade vahel üle oja. Siis hakkab rebane sööma seda sitikat ja ütleb: „Hea küll! Hea küll! Mul on ka samuti. Krõbe nagu neil karjastel liha."

6.

Setu murre.

oľ‿ˡüťs jänèzeɢene. eľli üťsińᴅä męťsà sèh tarę̌ḱkęzęh. kävè nijza·ma üm̌ʙre tarę̀ nij suvę̀l ku taľvę̀l ľąȟkoḱkęzęh. üťtè võrì joȟtu kav̌vę̀ʙahe sȕkki oťsma. nika·v̌vàni tuľ kaȟʀ ahò pȁlè. ľąt̄

jäneš koᴅò, kaeš: kaȟʀ ahò pâl. jäneš tohī·j tar̀rę miňnä?. ik̆ tarę̀ tak̆kaȟ. tulę̀ suzì manò: „terè jäneš vat̆tę̀ŕ! mizà sijȟ no ik̆kę̀ᴅę??“ jäneš vīl kęvę̀ʙahe ik̀ma: „oì! suzì vat̆tę̀ŕ, ma tohī·j koᴅò miňnä?. mul̀_ˡom kaȟʀ ahò pâl.“ suzì üt̀leš! „ikkui·? jäneš vat̆tę̀ŕ, ma_l̆ l̆ā ajà väl̆lä.“

Oli üks jäneseke. Elas üksinda metsas (= metsa sees) majakeses. Käis niisama maja ümber nii suvel kui talvel lähedal. Ükskord juhtus kaugemale sööki otsima. Seni tuli karu ahju peale. Läheb jänes koju, vaatab: karu ahju peal. Jänes ei tohi tuppa minna. Nutab toa taga. Tuleb hunt juurde: „Tere, jänes-vader! Mis sa siin nüüd nutad?" Jänes veel kõvemini nutma: „Oi! huntvader, ma ei tohi koju minna. Mul on karu ahju peal." Hunt ütleb: „Ära nuta, jänes-vader. Ma lähen ajan ära."

S i s u k o r d .

1. Sissejuhatus 3
2. Eesti keele foneetika ajaloost 14
3. Hääldamisorganid 27
4. Suu- ja huulhäälikud 60
5. Hääldusalus. 113
6. Koartikulatsioon 115
7. Assimilatsioon ja dissimilatsioon. 139
8. Kvantiteet 145
9. Silp 156
10. Pinge- ehk dünaamiline rõhk. 158
11. Intonatsioon ehk muusikaline rõhk. 163
12. Eesti keele foneemid 164
13. Kuulmine 174
14. Kõnehäired ja hääldamisvead. 180
15. Lisa 188

Тартуский государственный университет
ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18

П. Аристэ

ФОНЕТИКА ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА

Издание третье

На эстонском языке

Vastutav toimetaja P. Palmeos
Korrektor A. Norberg

TRÜ rotaprint 1968. Trükipoognaid 12,9. Tingtrükipoognaid 11,7. Arvestuspoognaid 7,5. Trükiarv 700. Paber 30x42.1/4. Paljundamisele antud 18. VI 1968.
MB 04371. Tell. nr. 417.

Hind 22 kop.

Hind 22 kop.

A
29421
2613596

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00261359 6